

Prof. Dr. M. Tayyib Gökbilgin

OSMANLI

PALEOGRAFYA VE DİPLOMATİK İLMİ

تاریخ و خط و کلام و دیپلماتیک و پالئوگرافیا و ...
و در این کتاب به خط و کلام و دیپلماتیک و پالئوگرافیا و ...
و در این کتاب به خط و کلام و دیپلماتیک و پالئوگرافیا و ...
و در این کتاب به خط و کلام و دیپلماتیک و پالئوگرافیا و ...
و در این کتاب به خط و کلام و دیپلماتیک و پالئوگرافیا و ...
و در این کتاب به خط و کلام و دیپلماتیک و پالئوگرافیا و ...
و در این کتاب به خط و کلام و دیپلماتیک و پالئوگرافیا و ...
و در این کتاب به خط و کلام و دیپلماتیک و پالئوگرافیا و ...
و در این کتاب به خط و کلام و دیپلماتیک و پالئوگرافیا و ...
و در این کتاب به خط و کلام و دیپلماتیک و پالئوگرافیا و ...

ENDERUN KİTABEVİ
İSTANBUL - 1992

Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde
OSMANLI PALEOGRAFYA
VE
DİPLOMATİK İLMI

Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde

**OSMANLI PALEOGRAFYA
VE
DİPLOMATİK İLMİ**

Prof. M. Tayyib Gökbişin

2. BASKI

İSTANBUL-

1992

ENDERUN YAYINLARI:33

ENDERUN KİTABEVİ
BEYAZSARAY NO:46
Tel:5182663 - 5182609
BEYAZIT-İSTANBUL

BASKI: FATİH OFSET

İÇİNDEKİLER

Önsöz

XI

Giriş

1 — Tarih ilmi ve Medeniyet Tarihi	1
2 — Tarih ilmi ve tahlil, terkip işlemleri	4
3 — Tarih kaynakları	5
A — Mazbut eserler (ouvrages)	
B — Yazılı ve kazılı eserler (actes)	
C — Anıtlar (âbideler, monuments)	
4 — Tarihin yardımcı ilimleri	6
5 — Kaynakların tenkidi	7
6 — Olayların, vakıaların tenkidi	8
7 — XX. yüzyıl tarihçilerinden J. Pirenne ve Toynbee'nin müesseseler ve medeniyet tarihi konusundaki görüşleri	9
8 — Medeniyet (uygarlık) ve hars (kültür) kavramları	11

Birinci Bölüm

1 — Diplomatik ilmi	11
2 — Osmanlı diplomatik ilmi ve doğuşu	14
A — Abdurrahman Şeref Bey ve Musa Kâzım Bey, Karácson İmre	
B — Friedrich Kraelitz	

VI

3 — Fekete ve Osmanlı diplomatik ilminin temel kuralları	19
4 — Osmanlı diplomatik ilmi konusunda Zajanczkowsky ve Guboğlu'nun görüş ve tasnifleri	20

İkinci Bölüm

1 — Kâğıt türleri ve kullanılışı	23
2 — Kâğıtların hazırlanması, temizlenmesi ve düzeltilmesi	24
3 — Belgelerin dış görünüşleri	25
a) Kâğıdın kenarı	
b) Kâğıtta saygı yeri	
c) Satırlar, satırlararası, sonu	
4 — Yazı	28
a) Kullanılan diller	
b) Arap alfabesi	
c) Arap yazısının yazılması	

Üçüncü Bölüm

1 — Aklâm-ı sitte	31
2 — Kûfi yazısı ve türleri	34
3 — Nesih yazısı	36
A) Nesih yazı şeklinin önemli tipleri	
B) Nesih yazısının özellikleri	
4 — Hatt-ı Muhakkak	38
5 — Reyhânî yazı tipi	38
6 — Sülüs yazısı	39
a) Celi sülüs	
b) Gubârî sülüs	
c) Selçukî sülüs	
d) Sülüs-i müsennâ (çifte yazı)	
e) İlhanî sülüs	

7 — Tâlik yazısı	41
8 — Nestâ'lik yazısı	42
9 — Siyakat (Şikeste, Kıрма) yazısı	43
10 — Divânî yazısı	44
a) Celi divânî	
b) Divânî celisi	
c) Divânî kırması	
11 — Rik'a yazısı	46
12 — Kısaltmalar (ihtisâr)	46

Dördüncü Bölüm

1 — Mühür, hatem Padîşah mühürleri	49
2 — Çeşitli tanınmış mühürler	51

Beşinci Bölüm

Osmanlı diplomatik kuralları :

1 — Osmanlı vesikalarının genel tasnifi	53
a) Lâyik karakterdeki belgeler	
b) Dinî karakterdeki belgeler	
2 — Nâme-i Humâyun ve benzeri belgelerdeki unsurlar:	53
3 — Dâ'vet (Invocatio)	54
a) Dâvet «invocatio» formülleri	
b) Dâvet «invocatio» formülü örnekleri	
4 — Pâdişah ile ilgili belgelerin sınıflandırılması:	55
I — Ünvan (intitulatio) başlangıçlı belgeler	
II — Elkab (inscriptio) başlangıçlı belgeler	
III — Ünvan ve elkab bulunmayan belgeler	
5 — Pâdişah ile ilgili belgelerin çok kullanılan isimleri ve sıfatları:	56

VIII

- 6 — Vesikalardaki ikinci rükün: Ünvan (intitulatio) 57
- a) 1525 tarihli ahidnâme-i humâyunda ünvan
 - b) 1553 tarihli ahidnâme-i humâyunda ünvan
 - c) 1565 tarihli ahidnâme-i humâyunda ünvan
- 7 — Vesikalardaki üçüncü rükün: Elkab (inscriptio) 59
- a) Sadrâzamların elkabı
 - b) Defterdarların elkabı
 - c) Müftü, Hoca-efendi, Kadıasker (Kazasker) elkabı
 - d) Yeniçeri ağası elkabı
 - e) Şehir-emini ve Reis efendi (Reisülküttâb) elkabı
 - f) Beylerbeyi elkabı
 - g) Sancakbeyi elkabı
 - h) Mevâlî ve Kadılar elkabı
 - i) Müslüman hükümdar ve emirler için kullanılan elkab
 - j) Çavuşların elkabı
 - k) Vezir rütbesinde olan beylerbeyilerin elkabı
 - l) Vezir rütbesindeki Budin beylerbeyi elkabı
 - m) Bir çok şahsa hitap eden bir fermana elkab
- 8 — Hıristiyan hükümdarlar, devlet adamları ve kumandanların elkabı 64
- a) Habsburg hükümdarların elkabı
 - b) Venedik dojunun elkabı
 - c) Leh kralı, Fransız kralı v.d. elkabı
 - d) Avusturya palatinusu, ümerası ve Erdel hâkimleri elkabı
 - e) Macaristan'daki yerli makamlar elkabı
- 9 — Duâ (salutatio) formülü: 68
- a) Müslümanlar için kullanılan duâ formülü
 - b) Hıristiyanlar için kullanılan duâ formülü
- 10 — Nakil, iblâğ (narratio, expositio) 70
- 11 — Emir, hüküm (dispositio) 71
- 12 — Te'kid, tehdit (sanctio) formülü 71
- 13 — Pâdişah, saray, devlet ve hükümet adları ve vasıfları 74
- 14 — Hâtîme tarih, tarih koyma, mahall-i tahrir 75

Altıncı Bölüm

1 — Tuğranın diğer adları, Tuğranın tarihçesi	79
2 — Osmanlı devletinde tuğralar	81

Yedinci Bölüm

1 — Berat ve türleri	85
2 — Beratlarda en çok kullanılan başlıklar	86
3 — Beylerbeyi berâtı	87

Sekizinci Bölüm

1 — Telhis	89
a) Telhisin elkab formülü	
b) Telhisin duâ formülü	
c) Telhisin sonu formülü	
2 — Mektup tipindeki emirler, diğer belgeler	91
a) Bu belgelerdeki elkab formülleri	
b) Duâ formülleri ve diğer formüller	
3 — Pençe ve buyuruldu	94
a) Pençe türleri	
b) Pençeli sadrâzam mektuplarının gönderildiği yerlere yazılan adresler	
c) Yazının sonundaki selâm ve duâ formülleri	
d) Buyuruldu, elkab ve hitapları	
4 — Diğer belgeler ve terimler	101
a) Başlangıç formülleri	
b) Belgelerin metinleri	

X

Dokuzuncu Bölüm

1 — Süretler	103
2 — Defter	104
a) Divân-ı humâyun defterleri	
b) Defter-i hâkanî	
c) Metin özellikleri	
3 — Dilekçeler, arzıhaller, raporlar	105
4 — Özel mektuplar	108
5 — Kırım hanlarına âit belgeler	109

Onuncu Bölüm

1 — Kadıların belgeleri, sicilleri	111
2 — Vakıf-nâme (vakfiye)	112
3 — Fetvâ	113
Bibliyografya	115

ÖNSÖZ

Osmanlı medeniyeti tarihi genel Türk medeniyeti tarihi çerçevesinde düşünülebilir ve onun bir uzantısı sayılabilir. Bir ulusun medeniyet tarihi ise o milletin zaman ve mekan içerisindeki her çeşit faaliyetlerini kapsar, insanlık tarihine şu veya bu türlü katkısını vurgular. Bunu belirlemek, sağlıklı bir şekilde değerlendirmek ve genel tarih ilmi ve tedrisatı içinde yerini saptamak o milletin tarihçilerine, tarih hocalarına düşen en büyük görevdir. Üniversitemizde ötedenberi devam edegelen tarih öğretimi ve araştırmaları, birinci planda siyasî, askerî ve kısmen de iktisâdî tarih alanlarına inhisar ediyor, geniş anlamda Osmanlı medeniyeti tarihi üzerindeki çalışmalar, araştırmalar ve bunların sonuç ve önemleri konuları az çok ihmale uğruyordu.

Osmanlı medeniyeti kavramı, büyük ölçüde Osmanlı müesseseleri ve bunların faaliyetini kapsamakta idi. Bu müesseselerden Osmanlı devletinin siyasî, askerî, iktisadî, mâlî, ilim ve kültür müesseseleri ve bunlara bağlı kuruluşlar ve faaliyetleri anlaşılıyordu. Bunları tanımak, değerlendirmek ve birbirleri ile ilişkilerini tayin etmek çok mühimdi ve bunun için tarihin yardımcı ilimlerini ilmî ve metotlu bir şekilde harekete geçirmek ve bundan faydalanmak gerekiyordu.

Üniversitemizde tarih öğretimi 1946 daki Üniversiteler Kanunu'ndan sonra daha modern ve ilmî bir düzen aldıktan sonra bu ihtiyaç gittikçe daha fazla ölçüde duyulmağa başlandı ve nihâyet 1961 de Fakültemiz Tarih Bölümü'nde ayrıca bu maksadı sağlamaya yarayacak bir kürsü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü'nün kurulmasına sebep oldu. Bu Kürsünün başlıca çalışma öğretimi, araştırma ve yayın alanları Osmanlı merkez teşkilât ve müesseseleri, Osmanlı taşra teşkilât ve müesseseleri, Osmanlı ilim ve kültür müesseseleri ve eserleri, bir de bütün bunların öğretilmesine

XII

anlaşılmasına anahtar vazifesi görecek Osmanlı diplomatik ve paleografya ilmi idi. İşte bu kitap, bu Kürsü'de 1964'den itibaren bu konuda verilen derslerin bir muhassılası, bir özeti olarak meydana getirildi. Tarih araştırmaları sahasında mütevazî bir ders ve müracaat kitabı olarak bu araştırmalara yardımcı olmak gayesiyle hazırlandı. Bu alanda bir başlangıç niteliğinde sayılabilir. Gelecek tarihçi kuşakların sürekli çalışma ve araştırmaları ile bu ilim elbette geliştirilecek ve mükemmele doğru yol alacaktır. Bu, Kürsü'nün kurucusu ve bu kitabı hazırlayanın en büyük ve samimî dileğidir.

Kitabı yayına hazırlarken büyük yardımlarını gördüğüm sayın Prof. Dr. Mubahat Kütükoğlu ile sayın Dr. Mehmet İpşirli'ye derin teşekkürlerimi belirtmeyi bir görev bilmekteyim. Emekliliği devrinde yayınlanan bu kitab, müellifine de ilim hayatının en büyük haz ve tesellilerinden birini verecektir.

M. Tayyib Gökbilgin

Erenköy, Ekim 1979

G İ R İ Ő

1 — Tarih ilmi ve Medeniyet tarihi:

Tarih kelimesini en geniş anlamda ele alarak şöyle bir tanımlama yapmak yerinde olur:

Tarih, insan faaliyet ve tasavvurlarının meydana gelişlerinin bütünüdür. Bu faaliyet ve tasavvurlar irtibat ve gelişme ilişkileri (rapport de connexété) bakımından olduğu gibi bağlantılık ilişkileri (rapport de dépendance) bakımından da meydana gelişler (tecelliler) olarak düşünülebilir.

Bazan, tarih sözcüğünün anlamı kısıtlanarak, sadece, siyasî ve askerî tarih; devletlerin kuruluşları ve birbirleri ile ilişkileri kasdedilir ve bu anlamda alınır. Bu suretle de Edebiyat tarihi, San'at tarihi, Felsefe tarihi, Dinler tarihi, Hukuk tarihi, İktisat tarihi ve hatta Medeniyet tarihi bile tarih kavramının içerdiği anlamdan dışarıda tutulur. Halbuki bu çeşitli tarihler, siyasî ve askerî tarih gibi asıl tarihin kısımlarından, insan faaliyet ve tasavvurlarının bâzı özel açılardan ele alınmasından başka bir şey değildir.

Tarihin asıl varmak istediği amaç, devirlerin birbirini izleyişi içinde insanlığın yaşamını olduğu gibi yeniden terkip ve ihyâ etmektir. Bu terkip ve ihyâ ameliyesi daima kısmen ve eksik bir biçimde yapılabilme imkânına mâliktir. Bunun sebeplerine girmek, tarihte metod konusunu incelemek demek olur. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, tarihî olaylar bazan ve özellikle eskiye doğru gidildikçe hiç bir iz bırakmadan kaybolup gitmişlerdir; veya, yeni zamanlara geldikçe, belgeler o kadar çoktur ki, bunların hepsini bilmek ve kullan-

mak çok defa mümkün değildir. Bu belgelerin hepsini görmek, bilmek mümkün olsa dahi, gerek bu belgelerin ve gerek bunların temas ettikleri olayların nisbî değerlerini belirlemek kalır ki, bu tâyin keyfiyetini mutlak bir kesinlik ve sıhhat ile yapmak hemen hemen kabil değildir. Demek oluyor ki, tarihî bilgilerimizin hepsinde kaçınılmaz bir şüphe payı vardır ve işte tarih metodunun da konusu, hangi araştırma, inceleme, izleme (investigation) ve hangi yorumlama kurallarına dayanarak bu şüphe payının azaltılabileceğini ve mümkün olduğu kadar eksiksiz bir şekilde yaklaşık bir gerçeğe varılabileceğini öğretmektir.

Bu arada, tarihin bir ilim olayı olmadığı konusundaki tartışmalara kısaca değinmek yararlıdır ve konumuzu daha fazla aydınlatmayı, açık-seçik bir hale getirmeyi sağlar:

Bazı bilginler, her tarihî inşâda (construction historique) mutlâka var olan şüphe payı ve sübjektivite (enfüsîlik) dolayısıyla ilim vasfını tarihe vermek istememişlerdir. Halbuki, bunun aksini ileri sürerler bu enfüsîlik payının sadece tarihe has belirgin bir vasıf, bir karakter olmayıp, konuları insan ve insanın fiil ve hareketleri ya da düşünceleri olan ve sosyal, manevî ilimler adı verilen bütün ilimlerde mevcut olduğunu iddia ederek tarihin de bir ilim olduğunu kabul ederler. Şüphe payı meselesine gelince, bunun da sadece, matematikten başka bütün müsbet ilimlerde (temel bilimler) az çok var olduğunu, fizik, kimya, tabiat ilimlerinde bâzan yüksek bir derecede bulunduğunu ve sıhhat derecesinin (précision) bunlarda da her zaman kesin olmadığını da kabul etmek gerekir.

Bir ilmin ilim olabilmesi için asıl şart olan kanunları zikredilir. Fakat, zaman içinde ve devamlı değişmeler ile birbirini izleyen olayların toplanması ve genelleme yapılması ile, daima birbirinin aynı olarak tekerrür eden olayların toplanması ve genelleme yapılması arasında, bu kanunların aynı nitelik, doğruluk (certitude) ve seçiklik (évidence) vasıflarını taşıyamıyacakları şüphesizdir. Şu halde, ilim niteliğini, bilgilerimizin sadece kanun biçimine sokulabilen kısmına vererek ve kanun vasfının aynı olayların kesinlikle tekrarlanacağını tahmin edebilmektir diye düşünmek, ilmî bilgilerimizin mahiyetini yanlış telâkki etmek demektir. Başka bir deyimle, tarihî açı, ilmin her türlü olayları, tekerrürleri yerine peşipeşine gelmeleri ba-

kımından gözönüne alarak, incelediği ve araştırdığı zaman, ele aldığı iki görüşten birisidir. Şöyle ki, tekerrür eden olaylar ilmi, bu olayların varlık şartlarını kanun haline getirebilir. Birbirini, peşi-peşine izleyen olaylar ilmi ise, yâni tarih ilmi, kanunlar belirtemez; ancak, bir takım silsileler hâlinde bunları toplar ve aralarında illet (sebeup, cause) ve eser (netice, effet) ilişkileri kurar. Bütün tabiat olayları bu suretle tarihî açıdan incelenebilir, öğrenilebilir. Bu inceleme, insan faaliyetinin tecellilerine ayrılmış olursa tarih adını alır.

Bu görüşe göre, tarih, aynı cinsten olan bilgilerin bütünü ve insan için en mühim ve kendi varlığına, insanı içinde bulunduğu bugünkü hâle getiren bütün gelişmelere ait bilgileri toplayıp, araştırıp düzene koyması, bu toplama, araştırma, düzenleme işlemlerinin ilmi tenkit ve metot kurallarına bağlı bulunması bakımlarından bir ilimdir. Öte yandan, tarih, aynı zamanda edebî bir san'attır. Zira, tarih araştırmaları neticelerinin beyan ve ifade tarzı, her tarihçinin yeteneklerine, mizacına ve düşünüş biçimlerine göre değişir.

İnsan faaliyeti tecellilerinin determinizm (icap, muayyeniyet) kanunlarına az veya çok bağlı farz edilmelerine göre, tarihin az veya çok ilmi bir vasfa mâlik olması tabiidir. Her tarihî olayın, her tabii olay gibi, sebep ve izahını kendisinden önceki olaylarda bulabileceği kanaati uyandırdığı takdirde, bu tarihî olayı düzenleme ve genelleme işi tam bir güvenle yapılabilir. Halbuki, insanın bir şeye bağlı olmayan iradesi, her an, tarihin akışını değiştirebilir. Müstakil bir illet (cause autonome) suretinde tasavvur edilmesi hâlinde bu düzenleme ve genelleme işi güvenle yapılamaz. Gerçekten, hemen bütün tarihçiler, tarihi daima kesintisiz süregelen illet (cause) ler ve eser (effet) ler, başka bir deyimle sebepler ve neticeler silsilesi şeklinde naklede gelmişlerdir. Ancak, tarihçiler arasında, bâzı büyük adamların, tarihte, bu adamların meydana atılışlarından önce etki yapan genel sebeplerden bağımsız ve bunlara üstün bir rol oynamış olduğunu kabul edenler olduğu gibi, aynı şekilde, tarihin akışında birbiri ardınca gelmelerini bir türlü izah edilemeyen rastlantılar silsilesinden ibaret saymış olan bir kısım filozoflar da vardı.

Gerçekten hayatın genel olaylarında, bu olayları doğuran ilk unsurlara eklenen yeni ve kişisel bir unsurun varlığını unutmamak gerekir. İşte sosyal olaylarda, belli ve ayırte edilmesi mümkün sebep-

lere eklenen, diğerk her şeyin bağılı bulunduğı şartları ihtiva eyleyen, fakat önceden anlaşılması ve belirlenmesi mümkün olmayan bu yaratıcı keşfi ayırt etmek tarihin ödevlerinden biri olacaktır.

2 — Tarih ilmi ve tahlil, terkip işlemleri:

Tarih ilmi, diğerk bir takım ilimler gibi başlıca iki işlemden oluşur: Tahlil ve Terkip.

Tahlil:

Siyâsî ve askerî tarih konuları gibi müesseseler ve medeniyet tarihi konuları için de iki işleme gerek vardır. Yani, tarihçi bu meseleleri anlamak için de önce, tahlil, sonra da terkip işlemlerine başvuracaktır.

Tahlil, iki aşamada yapılır:

I — Kaynakların tenkidi

II — Olayların (vâkıalar) tenkidi.

Tarih bir olaylar (hâdiseler, vâkıalar) ilmi olduğu halde bir gözlem (müşahede) ilmi olmamak gibi bir özellik taşır; daha doğrusu, tarih, yalnız kaynakların tenkidi bakımından bir gözlem ilmidir. Fakat bu olaylar ve bu olayların yorumları bakımından bir gözlem ilmi değildir. Şüphesiz ki, bir tarihçi, kendi hâl tercümesini (özgeçmişini) yazabileceği gibi şahidi olduğu olayları da anlatabilir ve bu halde kendisi gözlemci olduğu olayları toplar, fakat, sâhibi tarafından yazılmış bir hal tercümesi (autobiographie) tarih değildir, sâdece, olayların bir gözlemci (şahit, témoin) üzerinde uyandırdığı bir etki şeklinde bize bir kaynak hizmeti görür. Bir tarihçi bir devrin ya da bir olayın en sağlam ve en tam bilgilerini elde etmek için gerekli bütün kaynakları bir araya toplayacak olursa ve onlara dayanırsa işte o vakit tarihi başlamış olur; yâni, tarihçi, olayları, bir tabiat bilgini gibi doğrudan doğruya gözlemci olarak değil, dolaylı yoldan öğrenerek, gözlemciler üzerinde bu olayların yaptığı etkiyi anlıyarak tahlil işlemine girişecektir. Bu gözlemcilerin ve izleme işleminin nitelik ve otoritelerinin derecelerini bilmek pek önemlidir. Şu halde tarihî kaynakların tenkidi, tarihçinin ilk işi olacak ve bu suretle tahlil işlemi başlayacaktır.

3 — Tarih kaynakları

Tarih kaynakları çeşitli nitelik ve karakterde olabilirlerse de, bunları, genel olarak üç grupta toplamak mümkündür:

A — Mazbut eserler

Zamanında zapt ve kaydedilmiş yapıtlar (ouvrages)

I — Şecereleler, ailelerin babadan oğula geçen silsilenâmeleri

II — Kronoloji, tarihî takvimler

III — Salnâmeler, yıllıklar (annales)

IV — Kronikler, vekayinâmeler

V — Hatıralar, anılar

VI — Hâl tercümeleri, biyografiler, (Başbakanlık arşivindeki Sicill-i ahvâl defterleri)

VII — Tarihler

Bu yedi grupta toplanan tarih kaynaklarıdır ve asıl tarihî yazılardır. Bir de ikinci tür mazbut eserler vardır ki, dolayısıyla tarihî kaynak sayılırlar:

VIII — Bir tarihçinin faydalanabileceği manzum veya miansûr edebî eserler, divanlar (bir takım düşünceler veya âdetler tarihi açısından da olabilir)

IX — Felsefî, hukukî, ekonomik, teolojik eserler

Şüphesiz ki, bu ikinci tür eserlerden bâzıları tarihi destanlar veya felsefe, ilâhiyat, hukuk ve iktisat ilimlerinin tarihinden ve bu ilimleri tarihî açıdan ele alan yazılar olur ki, bunlar da, mazbut eserlerin birinci türünden sayılabilirler.

B — Yazılı, kazılı (mahkûk) eserler (actes)

I — Fermanlar ,emirnâmeler (chartes)

II — Beratlar (diplômes)

III — Muahedenâmeler, musalehanâmeler (traités)

IV — Sicillât, tescil edilmiş işler (Şer'îye sicilleri, Avrupa'da noter kayıtları)

V — Meclislerin zabıt cerideleri (Divân-ı humâyun Mühhime defterleri, Meclis-i Vükelâ zabıtları, Avrupa'da Diyet meclisleri zabıtları)

VI — Kitâbeler (bir olayın hatırasını korumak amacını güden mahkûk tarihî eserler, actes historiques)

VII — Kanunlar, Kanunnâmeler, hukukî nizamlar

VIII — Tahrir defterleri

IX — Hesap ve yevmiye defterleri (Süleymaniye câmii yapılırken tutulmuş işçi ve ücret defterleri)

X — Demirbaş defterleri, envanterler (muhallefat defterleri)

XII — Mev'izeler gibi geçmişin hatıralarını gelecek için saklamak arzusu ile değil, fakat, amelî ve pratik maksatlarla vücûda getirilen tarihî olmayan eserler.

C — Anıtlar (Âbideler, Monuments)

Bu tür kaynaklar tarih için belge hizmetini gören eşya ve binalardır. Bunlar arasında, bir tarihî olayı hatırlatan anıtlar (mounments commémoratifs), zafer takları, dikili taşlar (sütunlar), lahidler, oyma resimler, madalyalar, mühürler gibi tarihî anıtlar bulunduğu gibi güzel san'at eserleri, her tür binalar, mefruşât, giyecekler, her türlü araçlar ve eşya, meskukât, armalar gibi bir tarihî olayın anısını sürdürmek maksadı ile değil, fakat, sağladıkları faydadan dolayı meydana getirilmiş olan ve tarihî vasıf taşımayan anıtlar bu tür kaynaklardandır.

4 — Tarihin yardımcı ilimleri:

Kaynakların bu çeşitli türlerinin gerek asılları ve gerek sınıflandırılmaları ve yorumlamaları bakımından dış görünüşleri ile incelemesi ve araştırılması özel bir ilimler silsilesi meydana getirmiştir ve bunlar gerçekte kaynakların tenkidinin bir kısmı, hazırlık kısmından başka bir şey değildir ve tarihin yardımcı ilimleri adı altında düşünülmüşlerdir. Bu yardımcı ilimleri şöyle sıralayabiliriz:

- I — Paleografi (eski yazıları bilme ilmi)
- II — Diplomatik (berat, ferman ve vesikalar ilmi)
- III — Epigrafi (kitâbeler ilmi)
- IV — Mühürler ilmi (scellographie)
- V — Armalar ilmi
- VI — Meskükât ilmi (numismatiques)
- VII — Arkeoloji (anıtlar ve eşya ilmi)

Bunlardan başka şu ilimler de tarihin yardımcı ilimleri sayılabilir:

- VIII — Filoloji
- IX — Coğrafya
- X — Etnografya

Tarihin bu yardımcı ilimleri ne kadar gerekli ise bu ilimlerde yetkili olabilmek için de kesinlikle tarihçi olmak şarttır, yâni, hiç bir kimse, tarihçi olmaksızın meskükât ilminde, kitâbeler ilminde.. otorite olamaz.

5 — Kaynakların tenkidi:

Bir tarih araştırmacısı, inceleyeceği kaynağın hepsi hakkında şu iki soruyu kendi kendine sormalıdır: Belgenin (vesika) sıhhati, doğruluğu (authenticité) nedir? belgenin kudreti, yetkisi (autorité) nedir?. Bir kaynağın doğruluğu, güvenilirliği meselesinde, onun hangi zamanda (tarihte, date) yazıldığı ve müellifinin kim olduğu araştırılır ve gerek menşe'i (kökeni) ve gerek niteliği konusunda bizi aldatmak maksadı ile meydana getirilip getirilmediği öğrenilir ki, bunu anlamak oldukça kolaydır. Yukarıda sayılan yardımcı ilimlerin görevi de, tarihçiye, bu kaynakların doğruluk, güvenilirlik derecelerinin belirlenmesinde gerekli araçları sağlar.

Bir kaynağın dış tenkidi konusunda, bu kaynağın yetkili olup olmadığı meselesi daha karmaşık ve güçtür; hattâ bu kaynakların tenkidi ve yorumlanması olaylardan bağımsız olarak başarılmaz. Gelişi güzel tarihî bir şehâdet karşısında bulunduğumuz takdirde, genel olarak, bu tanıklığı yapan tanığın aldanması veya bizi aldatması ihtimalleri mevcut olup olmadığını kendi kendimize sormak gerekir: Tanık bize bildirdiği şeyi nasıl öğrendi ve bunu hangi şartlar

altında bize bildirdi? İyi bilgi almış mıdır? Anlayışlı ve tarafsız mıdır? Buna benzer bir çok sorular hatıra gelebilir.

Tarihinin vereceği hükmü (judgement) doğuran unsurlar o kadar çeşitlidir ki, verilen bilginin doğruluk derecesinin belirlenmesi için yapılan araştırmalarda inandırıcı hiç bir kural uygulanamaz. Bâzen ihtirasın etkisi altında yazılmış bir tanıklık, tertipli ve soğukkanlılık içinde yazılmış bir kaynaktan daha doğru ve daha tarafsız olabilir. Bu çeşitli kaynaklardan birinin ötekine apriori üstünlüğünü sağlayabilecek kesin bir kural yoktur. Bir kaynağı öteki bir çok kaynaklarla karşılaştırmadan ve muhteviyatını iyice incelemeyen, yâni hâdiseler, olayların tenkidini kaynakların tenkidi ile birlikte gözönüne almadan bu kaynağın tam mânası ile doğruluk ve yetkili olma derecesini belirlemek mümkün olmaz. Ele alacağımız kaynakların hepsi olayların bizzat tanığı ve hiç olmazsa çağdaşı olan kimseler tarafından meydana getirilmiş olsa bunların salâhiyet derecesini zahmetsizce belirleyebilirdik; halbuki başvurduğumuz kaynakların bir çoğu bize verdikleri bilgiyi çok defa kökenini ve niteliğini bilmediğimiz kaynaklardan almışlardır.

6 — Olayların, Vâkuaların tenkidi (critique des faits)

Kullanılacak kaynakların, genel olarak, doğruluk derecesi ve yetkililik derecesi belirlendikten sonra yapılacak en nâzik bir tenkit işi daha kalıyor: Özel bir şekilde, her bir vâkıya karşı gösterebileceğimiz güvenin derecesini ve olayların tarihî vak'alar arasındaki tarihini ve yerini belirlemek gereklidir; yani, her hadise ayrıca ve özel suretle incelenmelidir. Zira, en zeki ve en namuslu bir tanığın meydana getirdiği bir belge bâtil (faux) vâkı'alar ihtiva edebileceği gibi, tersine, aslında pek güvenilir sayılamayacak kaynaklar içinde de doğru ve önemli olaylar dercedilmiş olabilir.

Olayların çeşitli kaynaklardaki anlatılış şeklinin karşılaştırılması şarttır. Fakat, bâzan bu tanıklıkların karşılaştırılması mümkün olmaz. Zira, tarihin bâzı olayları bize ancak bir tek tanığın tanıklığı ile duyurulmuştur. Bu bakımdan, tarihçi, adalet işlerinde, mahkemelerde pek itibar görmeyen ve lâtince ifade edilen şu düsturu (testis unus testis nullus «tek şahit tanıklık maksadına yeter değil-

dir») gözönüne alacak ve ihtiyatla da olsa buna göre bir hüküm verecektir.

Öte yandan, tanıklıklara göstereceğimiz güven derecesi hakkındaki bilgilerimizden başka, olaylar arasındaki âhenk ve ilişkileri, emniyet ve güven için bir sebep sayabiliriz. Yâni, gerek bize aktarılmış olan ve birlikte meydana gelmiş olaylar (Faits simultanes) ve gerek birbirlerini izah eden ve tamamlayan, birbirini izleyen olaylar (faits successifs) arasında var olan âhenk ve bağlar gözönüne alındığı takdirde bu da bir güven unsuru olacaktır. Tarihin tekâmülünde bir mantık (logique) ve bir sonuç (conséquence) vardır ki, haklarında diğer tenkit unsurları var olmayan olayların değerlerinin belirlenmesi için bize bir dereceye kadar rehberlik edebilirler. Zâten tarih, ne tek başına ne de aslına bakılarak, geçmişin bir salnâmesi veya kronikçisinin (vak'a-nüvis) bildirdiği olaylardan meydana gelmiş değildir. Tarihi teşkil eden unsurlar arasında, müesseseler, âdetler, kanunlar, geçinme biçimi, düşünce ve duygu biçimi gibi bir çok devirlerin uygarlığını meydana getiren unsurları da hesaba katmak gerekir. İşte bizim de görevimiz, Osmanlı müessesesi ve medeniyet tarihini incelerken mevcut bilgileri artırmak, yanlış hükümleri düzeltmektir.

Tanıklığı tek tanık durumunda bile olsa, tartışmasız kabul edilebilecek metinler (Mühimme defterleri, Tahrir defterleri, Bâb-ı Âli resmi evrakı..), anıt ve kitâbeler, edebî, hukukî metinler, kanunnâmeler, şair divanları v.s. bizi bu unsurlar hakkında doğrudan doğruya bilgi sahibi ederler.

7 — XX. yüzyıl tarihçilerinden J. Pirenne ve Toynbee'nin müesseseler ve medeniyet tarihi konusundaki görüşleri:

Belçikalı tarihçi J. Pirenne —ki milletlerarası mukayeseli müesseseler tarihi cemiyetinin (Société Jean Bodin) başkanıdır. — *Les grands courants de l'histoire universelle* adlı eserinin birinci cildine başlarken XX. yüzyıl tarihçiliğinin izleyeceği doğrultuyu açıklamakta, önce tarih adı altında yapılmış bütün tarihler, sonra da, birer tarih hazinesi sayılan ve araştırılması gereken belgeler karşısında millî ve milletler arası açılara göre ele almak olduğunu belirtmek-

tedir. Ona göre, tarih, aslında bir devamlılık (continuité) ve bir bağıllık ve dayanışmadır (solidarité). Birinci şıkta zamanımızı en eski devirlere bağlar ve bu keyfiyet dolayısıyla kuşaktan kuşağa hiç bir insanın neticelerinden kendini kurtaramıyacağı bir devamlılık sağlar.

İkinci şıkta (dayanışmada) ise, bir toplumda her insanın hayatı öteki insanlara bağlı ise, millet toplulukları için de şüphesiz her birinin tarihi dünya milletlerinin tarihleri ile birlikte bir gelişme meydana getirir, der.

Dünya tarihi bakımından, bu görüşte gerçek payı büyüktür ve bu temel prensipi, millî tarih açısından da değerli ve geçerli saymak gerekir; yani, millî tarihte de medeniyet ve müesseselerin izahı başlıca görevdir. Çünkü, hergünün medeniyetinin vardığı aşama, artık sadece bir hanedan tarihini ve kronolojik bir bilgiyi asla yeterli görmemekte ve tatminkâr bulmamaktadır. Tarihin bugünkü konusu, asıl devletlerin bünyesini teşkil eden toplulukların, toplumların medenî vasıfları ile eserlerini bilmeyi hedef tutmaktadır.

Tanınmış İngiliz tarihçisi Toynbee de bu konuda şöyle demektedir: «Tarihi, devletler olarak değil, uygarlık kavramı içinde düşünmelidir».

Gerçekten, milletlerin, medeniyet müesseselerinde meydana getirdikleri eserlerle tarihte bir mevki sahibi olabileceklerini kabul etmek gereklidir.

Öte yandan, tarihin dinamik karakterine de değinmek yararlıdır: Tarih, dinamik bir ilim olarak, XX. yüzyılın insanlarına kendi yaşadıkları zamanın olaylarını değerlendirme bakımından iyi bir mukayese zemini hizmetini görür. Aslında sosyal ilimlerden biri olan tarih, politik, sosyal ve ekonomik problemleri aydınlatmak için herkese yardımcı olur. Belgeleri objektif olarak incelemeyi prensip sayan bir tarihçi kuşak, iyiyi doğruyu demagojiden ayırma yeteneğini kazanır, her zaman gerçeği arama çabasında olacaktır ve meseleleri serbestçe tenkitten geçirdikten sonra daha sâlim bir sonuca ulaşacağından emin bulunacaktır.

8 — Medeniyet (uygarlık) ve hars (kültür) kavramları:

Medeniyet, bugünkü türkçe ile uygarlık, Fransızca karşılığı civilisation kelimesidir ve bu söz lâtinedeki CIVIS (yurttaş), civilis (yurttaşla ilgili) anlamlarında sıfat ve civilitas (devlet ve toplum bilgisi) sözcüklerinden gelmez.

Civilisation (Medeniyet, uygarlık) kelimesinin bugünkü şekli ve anlamı XVIII. yüzyılda Voltaire ve öteki Fransız mütefekkirleri tarafından ortaya konulmuştur. O zaman bu kavramla ifade edilmek istenen şey «toplum ve insanlığın doğrudan doğruya ve rasyonel bir şekilde ilerlemesi» anlamı idi ki, bu prensip, bugün Batı Avrupa ve Amerika ülkelerinde korunmaktadır. Daha sonra, medeniyet kavramı, bir az daha geniş bir tanımlama kazanmış, «din, dil, inançlar, ahlâk, san'at v.b.» manalarını da ihtiva ettiği kabul olunmuştur.

Bizde medeniyet kelimesi, II. Meşrutiyet devrinde hars kelimesi ile Cumhuriyet devrinde ise kültür kelimesi ile birlikte kullanılmıştır.

Medeniyet kelimesi, lûgat anlamı ile, medine ve medenî kelimeleri ile akrabadır ve medine, şehir anlamına geldiği cihetle şehre mensup terbiye ve tahsil görmüş şehir halkı, terakki ve temeddün mânâlarını içerir.

Meselâ Ziya Gökalp «Türk Medeniyeti» adlı eserinde medeniyet ve hars kelimelerini şöyle tanımlamıştı: Hars ve medeniyetin ortak yanları, her ikisinin de sosyal hayatları kendilerinde toplamalarıdır. Sosyal hayat deyince dinî hayat, ahlâkî hayat, hukukî, lisanî, bedîî, fennî, iktisadî hayat kastediliyor ve bu sosyal hayatların hepsine hem medeniyet hem hars diyordu. Ancak, bu iki kavram arasında şu farkı belirtiyordu:

a) Hars, yalnız bir milletin sosyal hayatlarının bütünüdür. Medeniyet ise, aynı cinsten bir câmiaya dahil bir çok milletlerin sosyal hayatlarının ortak bir muhassalasıdır. Akdeniz medeniyeti, Türk harsı gibi.

b) Medeniyet bir metot, bir usul çerçevesinde ve ferdin iradesi ile meydana gelen sosyal olayların bütünüdür. Meselâ, hukuka, lisan a ait bilgiler ve teoriler hep ferdlar tarafından bir metot dahilinde

ve ferdin iradesi ile vücuda getirilmiş şeylerdir. Hars olan şeyler ise bir metot veya ferdin iradesi ile meydana gelmemiş kendiliğinden oluşmuştur.

Harsı bâzı batılı düşünürler kültür olarak tanımlamışlar, bâzı-ları da kültür ve medeniyet terimleri arasında bir ayırım yapma-mışlardır. Atatürk de bu konuda şöyle demiştir: «Kültür dediğimiz zaman bir insan cemiyetinin hayatında, fikir hayatında, iktisat ha-yatında yapabilecekleri şeylerin muhassalasını kastediyoruz ki, me-deniyet de bundan başka bir şey değildir.»

BİRİNCİ BÖLÜM

1 — Diplomatik ilmi:

Tarihin yardımcı ilimlerinden biri olduğunu yukarıda da bildirdiğimiz diplomatik'in genel olarak ne anlam taşıdığını bilmek önemlidir. Bu yardımcı ilmin uğraştığı çalışma alanı, dar anlamda belgelerin (vesika, döküman) incelenmesidir. Yâni, bir tarih kaynağı olarak ve kroniklerden ve tarih, vekayinâme gibi her türlü mazbut eserlerden ayrı olarak, kelimenin gerçek anlamıda vesika, belge, döküman ilmidir.

Bu yardımcı ilmin diplomatik denilmesinin sebebine gelince, belge türlerinin en önemlisi olup hükümdar ve pâdişah tevcihi demek olan ve eskiden beri öncelikle ve önemle inceden inceye araştırılan Fransızca diplôme kelimesinden türemektedir ki, bizde bu diplôme kelimesinin karşılığı, padişah tevcihi, bir görev veya dirlik verildiğini belgeleyen Berat terimidir.

Bu tür belgelerin inceden inceye tetkikine bir öncelik ve önem tanınmasının sebebi açıktır, bellidir. Çünkü, geniş imtiyazlara sâhip ve mâlik olduğunu ileri süren bir kimsenin elindeki diplôme (berat) 'ın doğruluk, geçerli ve yetkililik derecesinin belirlenmesi elbette çok önemli idi.

Diplomatik ilminin kurucuları olarak özellikle Bénédictins tarikatı mensupları bilinmektedir. Fransız diplomatik ilmi için kurucu ve bu ilmin ilkelerini saptayan adam Dom Mabillon'dur. Bu konudaki eseri ilktir. Lâtince olarak yazılmıştır: De re diplomatica, Pa-

ris. Kendisi 1631-1704 seneleri arasında yaşamıştır. Bundan sonra, onun izinde yürüyen ve bu konuda eserler veren kimseler olmuştur ki, bu eserler arasında şunları sayabiliriz:

Toustain et Tassin, Nouveau traité de diplomatique, Paris, 1750-1760, 6 cilt. D. de Vaines, Dictionnaire de diplomatique Gatterer, Elementa artis diplomaticae, Göttingen 1765. Schonemann, Essai de système général de diplomatique, Hamburg, 1801, 2 cilt. Önce Fransa'da diplomatik yardımcı ilminin gelişmesine önem verilmiş ve bu maksatla 'École des chartes' denilen bir okul kurulmuştur ki, burada belgelerin sistematik bir şekilde öğretildiği görüldü. Sonradan bu okul örnek tutularak geçen yüzyılın ortalarında Viyana'da ve diğer Avrupa ilim merkezlerinde de diplomatik ilmini öğreten okullar açılmış ve öğretim başlamıştır.

Belge bilgisinin öğretiminde, vesika işleri, bunların meydana gelişinde olagelen işlemler, belgelerin türleri, şekilleri, muhtevaları ile onaylanması için gerekli olan vasıtalar, bunların tarihî belge olarak değerlerinin kestirilmesi, bu arada, özellikle, sahte belgelerin gerçeklerinden ayırt edilmesi konuları işlenir, öğretilir. Her belgenin karakter ve vasıflarının hüccet olarak geçerli olabilmesi için şekil ve değer bakımından tarihi bir kaynak ile ilişkili ve uyumlu olması şarttır.

2 — Osmanlı diplomatik ilmi ve doğuşu:

Osmanlı diplomatik konuları hakkında araştırma yaparak bir etüt yayımlayan iki Polonyalı bilginin (Reychman ve Zajanczkowski) belirttiklerine göre, Osmanlılarda diplomatik sistemin kökeni Orta Asya'ya, oradaki Türk devletlerine bağlanmaktadır. Diplomatik modellerin aslında Çin ve Uygur geleneklerinden oluşan bir şekli yansıttığını ileri süren bu Polonyalı bilginler, bu modellerin Orta Asya'daki Türk-İslâm devletleri tarafından, yâni Sâmân-oğullarından başlayarak Gazneliler, özellikle, Karahanlılar, Selçuklular, İlhânîlar tarafından geliştirildiğini belirtmişlerdir.

Anadolu'da, Selçuklulardan sonra devlet kuran Osmanlı Türklerinde de bu diplomatik sistem, usul ve geleneklerine vârislik ettiği daha önceki Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, geçerli olmuş,

usul olarak kabul edilmiş bir sistemdi ve bu diplomatik usulleri, imparatorluğun kurulduğu XIV. yüzyılın başlangıcına kadar geriye götürmek mümkündü. Öte yandan, yine bu bilginlerin düşüncesine göre Osmanlı diplomatik usul ve kararları, geniş ölçüde, Avrupa uygulamasına ve özellikle Bizans imparatorluğu'nunkine dayanıyordu.

Çin ve Uygur diplomatik kurallarının Orta Asya devletlerine ve bunlardan Kırım ve Kazan hanlıkları diplomatiğine geçişi ve uygulanması olayını doğrulayan bazı belgeler vardır. Buna örnek olarak, XVI. ve XVII. yüzyıllarda bile, farsça yazılmış vesikalarda (ferman, emirname, berat gibi belgelerde), hükümdar, han veya bey gibi otorite tarafından «sözümüz» teriminin kullanılmış olması gösterilmektedir:

L. Fekete,

Arbeits der grusinischen Orientalistik auf dem Gebiete der türkischen und persischen Paleographie und die Frage der Formel «sözümüz». (Acta Orientale Hungaria VII. 1957).

Osmanlı diplomatik ilmi, «vesika» ve daha genel bir deyimle «evrak» terimleri üzerine dayanır. Bu her iki kelimenin kökeni Arapça olup birisi yaprak anlamına gelen «varak ورق» sözünden, öteki de döküman anlamına gelen ve kökü «vüsûk وثوق» (güven ve emniyet) dan türeyen terimlerdir; yâni, vüsûka şâyân, güvenilir, «ihtica-câ sâlih» senet vazifesini gören bir nesnedir. Şu halde, Osmanlı diplomatik ilmi denilince hatıra ilk gelen şey vesikadır, belgedir. Vesika sözünden tarihî bir kaynak hizmeti görebilecek nitelikteki, tam döküman karşılığında olan vesikayı anlıyoruz. Vesikanın çoğulu vesâik (وائى) dir.

Fekete, bu kelimenin, aynı zamanda, bir tarihî hâdiseyi anlatan tarihî kaynakların (scriptoses = müellifler) verdikleri bilgiye de denildiğini kaydetmektedir ki, bu, daha özel bir anlamda kullanılır: Mazbut vesikalar مضبوط وثيقه vesâik-i mahkûke وائى محكوكه gibi...

Bununla beraber, bugün artık, «evrak» sözü ile döküman, vesika anlamı anlaşılmaz; sadece, «hazine-i evrak خزينة اوراق» terimi uzun

süre, bizde, vesikaları, belgeleri saklayan hazine anlamında, bugünkü Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'nde saklı belgeleri anlatmıştır. «evrak-ı müşbite اوراق مثبتة» sözü ise daha fazla hukukî bir anlam taşır, herhangi bir olayın isbatlayıcı belgesidir. Bu da aktüel meseleler için bir belge niteliğindedir. Eğer tarihe mal olursa tarihî bir değeri varsa, o zaman, tarihî belge mahiyetini alır.

Vesikayı lâtince documentum (doküman, belge) anlamında kabul ettiğimiz ve ona tarihî bir değer izâfe ettiğimiz zaman, bu, bir diplomatik ilmi konusu olur; daha doğrusu, incelenmesi ve niteliği ile değerinin belirtilmesi bakımından diplomatik ilmi alanına girer.

Osmanlı diplomatik ilmine temel sayılan tarihî belge, bu konu ile meşgul olmuş bir kısım bilginler tarafından, meydana çıkaran makam ve müessese gözönüne alınarak, önce, Divan-ı hümayun kalemelerine bağlanmakta ve bu alanda bir takım sınıflandırmalara girilerek Divan-ı hümayun hakkında bilgi vermektedir.

A — Abdurrahman Şeref, Musâ Kâzım ve Karâcson İmre:

Osmanlı vesikalarının meydana çıkması ile Osmanlı diplomatik sorunları konuları üzerinde etüdler yayınlanmaya ve bu konu ile ilgili olarak kurallar ve görüşler ileri sürülmeye başlanmıştır ki, önce, bu Osmanlı diplomatik ilminin tarihçesinden söz etmek yerinde olur.

Osmanlı diplomatik ilmine esas ve temel olan Osmanlı vesikaları ile ilgili yayınları, bundan 70 sene öncelerine kadar geri götürmek mümkündür. Gerçekten, İkinci Meşrutiyet reformundan sonra, çağdaş bilimsel anlamda tarih sorunları ele alınıp Tarih-i Osmanî Encümeni kurulduğu ve bunun bir yayın organı (Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası = TOEM) neşriyata başladığı zaman, bu kuruluşun başkanı son yüzyıl türk tarihçisi Abdurrahman Şeref Bey «Evrak-ı atıkamız ve Vesâik-i tarihiyemiz» başlıklı bir yazı ile bu konuyu ele aldı ve böylelikle Osmanlı vesikalarına daha çok önem vermeye daha sonra da bu tür belgeler ortaya çıkınca Osmanlı diplomatik kuralları üzerinde etüdler yayınlanmaya başladı. Abdurrahman Şeref Bey söz konusu bu makalesinin başında diyordu ki: «Bir devletin hayât-ı mâziyesinin vesâiki olan evrak-ı atika-ı resmîye fenn-i tarih nazarında ne kadar kıymetli olduğu âzade-i târif ve be-

yandır». Arşivlerin uygar devletlerde ne büyük bir önem taşıdığını ve buralarda yapılan tasnifler ve indeksler, istenilen vesikanın fotokopisini almak imkânı ve kolaylığı sayesinde araştırmaların nasıl genişlediğini anlatan A. Şeref Bey, örnek olarak, Viyana devlet Arşivinin (Staatsarchiv), o sırada İstanbul'da tarih araştırmaları yapmakta bulunan Macar tarihçisi Karácson Imre aracılığı ile getirdiği, plân ve resimlerini, iç taksimatını kaydetmekte idi. Yazar, bu arada, Hazine-i Evrak'da bulunan Osmanlı vesikalarının (evrâk-ı kadime-i resmiye) genel tasnifini yapmakta, bunların, (1) Bâbîâli evraki, (2) Defter-i hakani kayıtları, (3) Maliye defterleri ve (4) Şer'îye mahkemeleri sicilleri olduğunu ve nerelerde ne hâlde bulduklarını bildirdikten ve Lûtfi Efendinin, kendi tarihinde bununla ilgili açıklamalarını anlattıktan sonra, Tanzimat'ın ilânından sonra sadrâzam Mustafa Reşit Paşa'nın, büyük bir ihtiyaç duyarak, (1846) senesinde Bâbîâli avlusunda Hazine-i Evrak binasını yaptırdığı belirtmekte ve bunun daha sonra geçirdiği değişmelere değinmektedir. Bu mecmuanın ikinci sayısında eski Kozan mutasarrıfı Musa Kâzım imzası ile «Vesaik-i tarihiyemiz» başlıklı bir yazıda bu konu üzerinde yeni bâzı bilgiler daha verilmiştir⁽¹⁾.

B — Friedrich Kraelitz.

Osmanlı diplomatik ilmi konusunda, bu ilmin tarihî gelişmesi ile ilgili çalışmalar ve neşriyat yapan önemli bir ilim adamı ve uzmandan daha söz etmemiz gerekir. Gerçekten, A. Şeref, Musâ Kâzım ve Karácson İmre'den sonra bu konuya yakın bir ilgi gösteren ve ilk defa 1914'de bu konuda bir makale yayınlayan Viyanalı bilgin Dr. Friedrich Kraelitz olmuştur. O sıralarda Viyana İmparatorluk saray kitaplığı kütüphanecilerinden ve Viyana Üniversitesi doğu dilleri uzmanlarından iken TOEM de «İlk Osmanlı pâdişahlarının çıkarttıkları bâzı beratlar» başlıklı türkçe bir makale yayınlamış ve neşrettiği vesikaların önsözünde, bir münasebet düşürerek, bu konuya değinmişti.

(1) Bu konuda şu etüdlerde geniş bilgi vardır:

a) Salahaddin Elker, Mustafa Reşit Paşa ve Türk Arşivciliği (IV. Türk Tarih Kongresi Zabıtları 1948).

b) Midhat Sertoğlu, Muhtevâ bakımından Başvekkâlet Arşivi, Ankara, 1955.

Bilindiği gibi, Osmanlı resmi vesikaları denilince ilk hatıra gelen kaynak, Feridun Ahmed Bey'in Müşâatüsselâtin منشآت السلاطين adlı eseri, belgeler koleksiyonudur. Bu eserdeki resmî belgelerin ne dereceye kadar güvene değer olduğu meselesi hakkında evvelâ Kraelitz tarafından bir kuşku belirtilmiş, sonra da Mükrimin Halil Yınanç tarafından yine aynı mecmuada yayınlanan bir kaç makalede Sultan Osman ile ilgili vesikalar iyice incelenerek bunların Feridun Ahmed Bey tarafından uydurulduğu sonucuna varılmıştı.

Bu münsaat mecmuasındaki nâme-i hümayûn ve fermanların doğruluğu, otantikliği hakkında tartışmalar yapılırken öte yandan, Osmanlı diplomatik ilmi üzerinde dikkatler yoğunlaşmaya başladı. Gerek bu münsaat mecmuasındaki daha sonraki ve doğruluğundan şüphe edilemeyecek belgeler, gerek diğer arşivlerden ele geçirilerek yayınlanan ve yavaş yavaş tanınmaya başlayan Osmanlı diplomatik kuralları bir usûl ve tasnife tâbi tutuldu. Gerçekten, bu konuda ilk tecrübeyi yapan ve ilk kuralları belirleyen Kraelitz olmuştur diyebiliriz. 1921'de Viyana'da yayınladığı «XV. yüzyılın ikinci yarısında türkçe yazılmış Osmanlı belgeleri» (Osmanischen Urkunden in Türkischer Sprache aus der Zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts) adlı eserinde «Osmanlı diplomatik ilmi hakkında» (Ein Beitrag Zur Osmanischen Diplomatie) başlıklı bir bölüm ayırmış ve bu meselelere ait ilk tasnifi yapmıştır.

Kraelitz, Osmanlı vesikalarını, lâik ve dinî olmak üzere ikiye ayırmaksızın, sadece hüküm حکم ve ahkâm احکام genel adı altında toplamakta, bunların ise birer emir ve ferman olduklarını bildirmiştir. Bu genel isim altında topladığı belgelerin şerif (حکم شریف), Sultani (حکم بادشاهی), hakanî (حکم خانان), hümayun (حکم هایون), padişâhî (حکم پادشاهی), âlî (حکم عالی, حکم عالیشان), münif (حکم منیف), refi' (حکم رفیع) cihan-mutâ (حکم جهانمطاع), vâcibül'izân (حکم واجب الاذعان), v.b. sıfatlarla birlikte söylendiğini bildirir ve bu konu da Fâtiş Sultan Mehmed kanunnâmesindeki şu maddelere dayanır:

«Ve tuğray-ı şerifim ile ahkâm buyurulmak üç cânibe müfev-vazdır:

(I) Umur-ı âleme müteallik ahkâm vezir-i âzam buyurultusu ile yazıla

(II) Ve malıma müteallik ahkâm defterdarlarım buyurultusu ile yazıla

(III) ve şer'-i şerif üzere dâvâ hükmün kadı-askerlerim buyurultusu ile yazıla»

3 — Fekete ve Osmanlı diplomatik ilminin temel kuralları:

Dr. F. Kraelitz'in genellikle izinde yürüyen Macar bilgini Prof. L. Fekete, Osmanlı vesikalarını lâik ve dinî nitelikte iki bölümde ele aldıktan sonra dinî karakterdeki belgeleri: A — Şer'îye sicilleri, B — Kadılar tarafından verilen hüküm ve ilâmlar, C — Vakıfnâmeler, D — Fetvâlar olarak sınıflandırmakta, lâik yâni dünyevî belgeleri şöylece sıralamaktadır:

1 — Pâdişah tarafından ısdâr edilmiş vekialar:

Ferman, berat, ahidnâme, sulh-nâme, nâme-i humâyun, emirler, hükümler.

2 — Yüksek seviyedeki görevliler, Divân-ı humâyun üyeleri tarafından çıkarılmış vesikalar:

- a) Pâdişaha takdim edilen takrirler.
- b) Sadrâzam ve devlet merkezindeki yüksek görevlilerin, vezirlerin mektupları.
- c) Olağanüstü yetkilerle görevlendirilmiş serdar, Budin beylerbeyi gibi kimselerin yazıları.
- d) Beylerbeyilerin mektupları.
- e) Beylerbeyilerin emirleri.
- f) Daha küçük dereceli görevlilerin vesikaları: idâm hükümleri, yol senetleri, mürûriye tezkereleri, senetler vs.
- g) Alelâde mektuplar.

3 — Çeşitli makam ve resmî dairelerde kullanılan defterler, siciller.

4 — İstid'âlar, (dilekçeler) rapor ve ihbar mektupları.

5 — Mektuplar.

6 — Tatar (Kırım) hanlarının emirleri, mektup ve yazıları. Görülüyor ki, Kraelitz'in kadılık sicil ve ilâmlarını diğer vesikalarla

birlikte dikkate almasına karşılık, Fekete bu gibi belgeleri dinî vesikalar olarak ayırmıştır.

4 — Osmanlı diplomatik ilmi konusunda Zajanczkowsky ve Guboğlu'nun görüş ve tasnifleri:

Polonyalı bilginler Zajanczkowsky ve Reihman ile Romen tarihçi Guboğlu yakın senelerde Osmanlı diplomatik meseleleri üzerinde iki tane dikkate değer eser yayınlamışlardır.

Zajanczkowski-Reichman Osmanlı vesikalarını önce ikiye ayırmışlar, birinci bölümdekileri şöyle sıralamışlardır:

I —

- a) Nâme (écriture), b) mektup (lettre), c) kitap, ketb (écriture), d) yazı, e) biti (تحتي), f) hatt-ı humâyun خط مایون, g) tevki توقيع

II — Emirler (ordre)

- a) Ferman, b) emir, c) hüküm, d) buyurultu, e) berat, f) yarlık یارلیغ

Romen tarihçisi M. Guboğlu da Osmanlı paleografisi ve diplomatiği konusunda yayınladığı eserinde, tarihi değeri olan Osmanlı belgelerini genellikle şöyle sıralar.

- a) nâme, b) hüküm, c), hat, d) ferman, e) berat, f) emir, g) hüküm, h) nişan, i) tevkî.

Ona göre, tevkî emir, nizâm ve kaidelerden oluşur. Nâme نامه genel adı altında toplanan vesikaları ise, bir kısmı pâdişaha âit olanlardır: nâme-i humayun نامه مایون, ahid nâme-i humâyun عهد نامه مایون, sulh-nâme, fetih-nâme. Ötekileri de şöyle sıralamaktadır: şah-nâme, mülk-nâme, mukarrer-nâme, rûz-nâme, temlik-nâme, tesliyet-nâme, talimat-nâme, talim-nâme, telgraf-nâme, şehadet-nâme, emir-nâme beyan-nâme, sâl-nâme, kanun-nâme nizam-nâme..... Öte yandan, Guboğlu, doküman türünü bildiren terim, bir terkip hâlinde bulunduğu zaman, eğer tamlayıcılar vesika adından sonra söylenmişlerse alelade sıfattırlar.

Meselâ, fermân-ı âlişân, fermân-ı beğâret-unvân, fermân-ı celilülkadr fermân-ı vâcibülimtisâl, fermân-ı vâcibül'iz'ân فرمان واجب الازعان , fermân-ı şerefiktiran فرمان شرف اقتران, emr-i âli, emr-i münif-i vâcibül'ittibâ', berât-ı şerif, hükm-i şerif v.s. gibi.

Eğer bu tamlayıcılar vesika adından önce zikredilmişlerse bu vasıflar vesikanın niteliğini gösterirler: Meselâ, azil fermanı, menzil fermanı, zabıt fermanı (bir malı ya da mülkü zaptetmek hakkını bahşeden ferman), yol fermanı, iştira fermanı, tevcih fermanı, tüccar fermanı, katil fermanı, sürgün fermanı, tevcih beratı, yol hükümü v.s.

Şimdiye kadar saydığımız osmanlı diplomatik kurallarını anlatan eserler arasında özellikle Kraelitz ile onu genişleten ve geliştiren Fekete'nin izinde yürüyecek ve bu kuralları gözden geçireceğiz.

Bu arada, Kraelitz'in Osmanlı belgeleri için esas aldığı ve hüküm denilen dokümanın başlıca şu üç temel kısımda düşünülebileceğini kaydetmek isteriz.

- I — Giriş (ilk protokol kısmı)
- II — Vesikanın asıl metni
- III — Vesika sonundaki son protokol kısmı.

İKİNCİ BÖLÜM

1 — Kâğıt türleri ve kullanılışı:

Osmanlı devlet idaresinde çeşitli makamlar yazı için kâğıt kullanmışlardır. En fazla iki tür kâğıt vardı. Biri, beyaz renkte, kalın, buruşturulunca hışırdayan, dokunuşunda dar çizgilerin ve dairelerin birbirlerini izlediği bir tür kâğıt; öteki ise, sarı renkte, kolaylıkla tiftiklenen az dayanıklı kâğıt türü. Bunun dokunuşunda düzensiz damarlar ve pürüzler vardır.

Bu iki tür kâğıttan birincilerin çok kullanıldığı ve bir kısım makamlarca, münhasıran, bu iyi cins kâğıdın kullanıldığı görülmektedir. Dikkate değer bir hususdur ki, Divân-ı hümayun kalemi, yabancı hükümdarlara yazdığı nâme-i hümayunların büyük bir kısmını daha hafif, sarımtırak kâğıtlara yazmakta idi. Prof. Fekete'nin kanısına göre, bunun sebebi, bu türlü kâğıtların daha büyük ölçüde olması idi ve böylece padişahın büyüklük ve haşmetine daha çok yakışıyordu. Öte yandan, yine onun tesbitine göre, Fatih Sultan Mehmet, İkinci Bayezid, Yavuz Sultan Selim devirlerinde bu sarımtırak kâğıdın kalın, harita kâğıdına benzeyen bir türü, Kanunî Sultan Süleyman devrinin sonlarına doğru ise ince fakat dayanıklı diğer bir türü kullanılmakta idi. Divân-ı hümayun kalemleri, memleketin işlerine dair emirleri, berat, ferman ve benzerlerini, metinlerinin daha kısa olmaları yüzünden, küçük boydaki kâğıtlara yazarlardı. Kâğıt türlerinin kullanımına gelince, bunu şöyle özetlemek mümkündür:

XVIII. yüzyıl başlarında, Osmanlı devleti müesseselerinde formalist cereyanın en belirgin olduğu bir devirde, dinî telâkkilerin kullanılacak kâğıdın seçilmesine de etkisi oluyordu. Bilindiği gibi, islâm şeriatı, insanları, sadece dinî bakımdan değil, hukukî bakımdan da müslim ve müslim olmayan, ya da mü'minler ve kâfirler olarak ayırdığı ve bu ayırımın en küçük teferruatına kadar müdahale ettiği cihetle, hangi tür toplumlara ve onların temsilcilerine hangi çeşit kâğıt kullanılması gerektiğini de saptamıştı. Bu cümleden olmak üzere, 1720 sıralarında büyük boy İstanbul kâğıdı denilen kâğıt türü Rus Çarı ve onun başvekiline, Lehistan kiralığı baş hatmanına, Fransa kiralına onun başvekiline ve merâsim defterinde adı geçen hıristiyan hükümdarları ve adamlarına yazılan nâmeler için kullanılıyordu.

Âbâdî kâğıt denilen kâğıt ise islâm hükümdarlarına, Afganistan hanı, İran şâhı ve şehzâdesi, Dağıstan hâkimi, Buhârâ hanı, Fas pâdişahı gibi kimselere yazılan nâme-i hümayunlar için kullanılmakta idi. Bu arada, tabiatıyla, bâzı istisnâlar da olabiliyordu.

Yazı yazmak için seçilen kâğıt, ilk elde edildiği, satın alındığı şekli ile kullanılmazdı, yazı yazılabilecek şekilde hazırlanırdı. Sarı kâğıtların hazırlanması çok kez ihmal edilirdi; bunun sebebi, her halde, bu tür kâğıtların hafif, ince olmaları, herhangi bir hazırlama ameliyesine dayanıklı bulunmamasından ileri geliyordu.

2 — Kâğıtların hazırlanması, temizlenmesi ve düzeltilmesi:

Kâğıdın yazı yazılmaya elverişli hâle getirilmesi, hazırlanması demek, iç yüzüne yâni yazı yazılacak tarafına, zamk, tutkâl gibi maddeler sürülerek, sertleştirilmesi, mineli, cilâlî ve parlak bir şekil verilmesi demektir. Bu suretle hâsıl olan cilâ ve parlaklığa âhar denilmiştir ki, anlamı sertleştiren demektir ve âhar urmak, sertleştirmek anlamına gelmektedir.

Millet kütüphanesinde, Ali Emiri kitapları arasında 2162 numara H. 1101 (1689-1690) tarihli bir mecmuada «Mecmua-ı ahvâl-i âhar ve mürekkep ve kâğıt boyaları» adlı bir risâle bu hazırlanışın bir kaç türlü usüllerini anlatmaktadır:

Bir usûl şöyledir: 5 dirhem balık tutkalı, 2 dirhem zamk-ı arabî, 3 dirhem Edirne tutkalı birbirine karıştırılacak, önce yumuşatılacak,

sonra yeteri kadar suda kaynatılacak, iyice kaynamış bir şekilde kâğıda sürülerek kaplanırsa çok güzel âhar آهار olmaktadır. Bir başka usûl de şöyledir: 5 dirhem balık tutkalı suda eritilecek, 5 dirhem nişadır ile karıştırılacak ve iyice kaynatıldıktan sonra kâğıdın üzerine çok ince bir şekilde sürülecektir.

Bu hazırlama işinin sonunda kâğıdın bir yanı beyaz bir parlaklık kazanmakta ve yazıyı daha belirgin hâle getirmekte idi. İkinci bir faydası da bu parlak kâğıdın üzerinde mürekkep etrafa yayılmamakta idi; zira, kâğıt rutûbete daha fazla dayanabiliyordu.

Kâğıdın temizlenmesi ve düzeltilmesi bu hazırlık işinden sonra yapılıyordu ki, bu iş çok değerli idi. Zira, hem masrafa, hem de zamana ve emeğe bağlı idi. Kâğıdın kendisi ise bir idhal maddesi olduğu için pahalı idi ve çok kez güç olarak ele geçirdi. Yazı yazmak ise çok bilgi ve gayret isterdi. Kitapların (Codex) istinsah edilmesi senelerce sürerdi. Eğer kâğıda bir zarar gelirse, herhangi bir biçimde bozulursa hemen bu bozukluk düzeltilmeye çalışılırdı; şayet kirlenmişse temizlenirdi; bu temizleme işi kirliliği meydana getiren şeye göre yapılırdı. Yağ lekesini gidermek için un hâline getirilmiş nişadır serpmek ve kâğıdı nemli bir yere koymak gerekirdi. Bir süre sonra kâğıt temiz bir bezle silinirse yağ lekesi kaybolmuş olurdu.

Kâğıt Osmanlı memleketlerine Avrupa'dan, özellikle Venedik'den getirtiliyordu. Ancak, az miktarda İstanbul'da, Kâğıthane'de de yapılıyordu. Kullanılan kâğıtların incelenmesinden, ebrûlarında anlaşılıyorki, bunlar Türkler tarafından yapılmış değildi. XVI. yüzyılda batı motifli (haç, arma, lâtın harfi, taçşekli gibi) ebruları olan kâğıtların kullanıldığı görülmektedir. Ancak, XVII. yüzyıl kâğıtlarında islâmî ebruları bulunan (hilâl, alem şekilleri gibi) kâğıtlar ve yine bu yüzyılda Kırım tatarlarına ait vesikaların kâğıtlarının bir-biri üzerine konulmuş, iki kalın hilâl şekli taşıdığı görülmektedir.

3 — Belgelerin dış görünüşleri:

Türkçe tarihî belgelerin biçimi genellikle dar ve uzundur. Çok rastlanan ölçü 20-25 cm. genişlik ve bunun 2-3 misli uzunluktur. İstisnâî ve çok değişik ölçüsü olan vesikalar yabancı hükümdarlara

gönderilen nâmelerdir ki, bunlardan bâzılarının genişliği bir metreyi, uzunluğu da üç metreyi bulabiliyordu.

a) Kâğıdın kenarı:

Her yazıda boş bir kenar bırakılmıştır. Bu kenar, yazı Arap alfabesi ile yazıldığına göre sağ tarafta idi. Bunu ayırmak için çok basit bir usul uygulanıyor, kâğıt katlanmak suretiyle işaretleniyordu. Kurşun kalem ya da başka bir şey ile işaretlemek âdet değildi. Kenarın genişliği kâğıdın büyüklüğüne bağlı idi ve genişliğin aşağı-yukarı dörtte biri veya beşte biri kadardı; 5-7 santimetre arasında değişiyordu.

Pâdişahın fermanlarında, nâmelerinde kenara bir şey yazılmazdı. Vezirlerin ve paşaların emir ve buyurultularında kenarda pençe denilen ve imza yerine geçen işaret görülmektedir ve XVI. yüzyıl sonlarından itibaren de, o yazının tekrar gözden geçirildiğini ve onay gördüğünü anlatan sah mevcuttur. Kadı huccetleri ile fetvâların kenarlarında boş bırakılırdı. Ancak, pâdişah fermanlarının kadılar tarafından yapılmış tescillerin kenarlarında yazı bulunur ve bu, tasdik kısmını teşkil ederdi. Mührü de buraya basmak âdet idi. Bâzan, huccet veya vakfiye kâğıdı bir kaç parça kâğıttan oluştuğu vakit her yapıştırıldığı yere de mühür basılırdı. Mektupların metnini kenarda devam ettirmek âdet idi. Bu gibi hallerde kâğıdı baş aşağı çevirirler ve kenara yazılan yazı mektubun asıl metninin yazısının tam tersi istikametinde devam ederdi. İstid'âların ve arzuhallerin (dilekçe) kenarına, isteğin çözüm şekline ait cevabi işlem yazılırdı ki, buna derkenar denilmekte idi.

b) Kâğıtta saygı yeri:

Belgede yazının metni kâğıdın tam yukarı kenarında başlamazdı. Evvelâ, tam kâğıdın yukarı kenarı altında invocatio denilen Tanrıya çağrı kısmı vardır. Bunun altında da, yazının muhatabı olan kimseye karşı duyulan saygı belirtisi anlamında boş bırakılan yer geliyordu ki bunun büyüklüğü görünüşte kâğıdın boyutu ile orantılı idi; gerçekte ise, iki tarafın rütbe ve dereceleri ile ilgili idi. Aynı se-

viyede bulunan kimseler ister resmî ister özel yazışmalarında, yazıya kâğıdın ortasından itibaren başlardı. Kendisinden küçük derecede bulunan birisine yazılan yazıda kâğıdın ortasının yukarisından başlanır, daha yüksek derecedeki birisine ise kâğıdın ortasından aşağı yerinden yazı başlardı ki, bâzan kâğıdın üçte ikisi boş kalırdı.

c) Satırlar, satırlar-arası, sonu:

Belgelerde görüldüğüne göre, metin yazılırken satırları çizgilerle işaretlemek âdet değildi. Sadece, XVI. ve XVII. yüzyıllardaki tek-tük belgelerde, istisnâi olarak, kâğıdın arka sayfasına kurşun kalemle baştan sona kadar çizilmiş çizgilerle satırların düzgünlüğü sağlanmak istenmiştir. Prof. Fekete'nin tesbitine göre, Macaristan'daki Osmanlı hâkimiyeti devrinin sonlarına doğru, satırların işaretlenmesinde özel bir yöntem genelleşmişti: Kâğıdın alt taraftaki kısmını, sol köşesi sağ köşesinden daha yukarıda olmak üzere, içeriye doğru katıyorlardı ve böylece meydana gelen katlamayı kâğıdın sonuna kadar devam ettiriyorlardı. Satırların başını, daha doğrusu boş bırakılan kenarın başlangıcını da böyle katlamak suretiyle belirtiyorlardı. Kitaplarda (Codex) ise, satır çizgileri ve sahifenin dört kenarını çepe-çevre çizgi ile çevirmek ince ve zarif bir işti.

Satırlar arası konusunda ise, şu genel kural geçerli idi: «harfler sık satırlar seyrek ola». Bu kurala, özellikle, nâme-i hümâyun ahidnâme-i hümâyun gibi önemli resmî belgelerde riâyet hususuna gayret gösterildiği görülmektedir. Bâzan 2 metreyi aşan kâğıtta sadece 20-22 satır bulunuyordu ve yarım metre uzunluğundaki kâğıtlarda genellikle 7-8 satır vardı. Böylece satırlar birbirinden oldukça uzakta idiler. Bu konuda Prof. Fekete, Türklerin bu âdeti Araplardan aldığını ve bir kural hâline getirdiklerini tahmin etmekte ve bu hususta «Archivio di Venezia, Turcica» serisinde, XV. yüzyıla âit arapça belgelerde 8-10 santimetre aralıklı satırlar bulunduğunu örnek göstermektedir. Yazıyı, satırlar arasında az çok genişlik bırakmak sûretiyle başlatıyor, fakat, sonunda, söylenecek sözlere yeter derecede yer kalsın için, satırları oldukça sık şekilde yazıyorlardı.

Satırların sonu sık ve harfler birbirine girift olarak yazılır ve mümkün olduğu kadar çok kelimeyi alabilsin için yukarı doğru kıv-

rılır, böylece satırları uzatmış olurlardı. Satırdaki son kelimenin son harfini, harfin aslı şeklinin bozulup bozulmadığına ehemmiyet verilmiyerek, uzatarak yazıyorlar ve devamlı olarak, muhtelif harfler aynı şekilde görünüyordu.

4 — Yazı:

a) Kullanılan diller:

Osmanlı Türkleri sadece türkçe yazı yazmamışlardır. Kendilerince istinsâh edilmiş kitaplar arasında büyük ölçüde Arapça eserler bulunmaktadır ve bunlar dinî, edebî konulardır ki, bu gelenek Osmanlı Türklerine Selçuklulardan geçmiştir. Zira, doğu milletleri arasındaki ilim, kültür ve edebî eserlerin Arapça ya da Farsça yazılması bir gelenek gereği idi.

Kitaplardan (codex) başka, vesikalar ve resmî yazılar da münhasıran türkçe yazılmamıştır. Araplara ve Farslara gönderilen mektuplar da çok defa arapça ya da farsça yazılıyordu. Batı milletleri ile ilişkiler güçlendikçe ve sıklaştıkça zaman zaman onların dilinde de resmî yazılar yazılmıştır. Viyana, Venedik arşivlerinin Turcica serilerinde, çok nâdir olarak lâtince, ermenice ve almancaya da rastlanmaktadır. Fakat özellikle, rumca, sırpça, boşnakça, macarca ve italyanca yazılar oldukça çoktur. Yabancı dillerin kullanılmasındaki pratik maksat, doğrudan doğruya ilişki kurmaktır. Bu şekildeki hareket tesâdüfî değildir ve meselâ rumca, sırpca, boşnakca gibi diller, bu milletlerin bağımsız oldukları devirlere âit olmayıp onların Osmanlı hâkimiyeti altına girdikten sonraki devirlerine âit bulunmaktadır.

Bu konuda macarcaya da özel bir rol düşmüştür. Osmanlı hâkimiyeti devrinde Türk idaresi altındaki Macar kuruluşları (şehir meclisleri gibi) ve Türk makamları arasında değil, fakat, Viyana sarayı ve mahallî Avusturya kumandanları ile Budin beylerbeyileri arasında yazışma macarca yapılmıştır. 1552 ve 1553'de Budin beylerbeyi Hadım Ali Paşa kendisine gönderilmiş «kâfirce» yâni macarca mektubu okutacak kimse bulamamıştır. Fakat, halefleri 1554'den başlayarak gerek Viyana sarayı ile gerek mahallî Avusturya kumandan-

ları ile macarca muhabere yapmaktadırlar. Bu mektuplardan 451 tanesi macar tarihçileriden Takats Şándor tarafından Macar İlim Akademisi yayınları arasında 1915'de çıkmıştır. Yabancı dillerdeki yazılı belgeleri o dillerin alfabesi ile nâdiren de Arap harfleri ile yazmışlardır (bk. WMBH = Wissenschaftliche Mitteilangen aus Bosnien und der Herzegovina, Wien 1893-1916). Bunun tersi de olmuştur Türkçe bir metin Lâtin ya da Cyrill alfabe ile yazılmıştır (bk. Glasnik XXVI. 551; Saruhan-oğulları paralarının 1397'den önce Lâtin harfli yazısı bulunduğu hakkında TOEM II. 619).

b) Arap alfabesi:

Arap elifbasının harfleri 14 esas ve temel harfte belirlenmektedir:

« ا ب ح د ر س ص ط ع ق ل م و ه »

Bunlar süryâni etkisi ve nokta kullanılması ile daha başka harfler türedi; böylece, Mağrib'de ف - ق farkı ve farsca dili sâhasında ise پ ج ز ك harfleri meydana geldi; fakat bunların kullanılması ancak bâzı bölgelere inhisar etti.

Osmanlı Türkleri doğu ülkelerinde kullanılan Arap elifbasını kabul ettiler ve buna, ل ile ا harflerini birleştirmek suretiyle bir ي ilâve ettiler, harekeleri kitaplarda ve vesikaların istinsahında kullanmadılar. Nokta ise, bâzan bir işaret olmaktan ziyade bir süsleme vazifesi görüyordu.

Prof. Fekete, bu konuda der ki, Osmanlı belgelerinin yüzlercesinde, nokta, iki nokta, virgöl, noktalı virgöl, istifham ve nidâ işaretleri gibi tek bir yazı işaretine rastlanmaz. Arapça yazı işaretleri ancak matbaada, kitap basımı ile teşekkül etmiştir; yâni, lâtineden alınmıştır ve bu suretle yazılmıştır; nidâ işareti hiç bir değişikliğe uğramadan uygulanmıştır. Noktalı virgöl ile soru işaretinin istikameti değiştirilmiştir. Nokta da kullanılmıştır; fakat bu aynı zamanda sıfır yerini de tutmuştur.

c) Arap yazısının yazılması:

Arap yazısı dört hatlıdır. Arap yazısı, yâni, hatt-ı arabî (اصول خط عربي) en eski eserlerde dört çizgili bir tip niteliğindedir. Harflerinin kökü iki muvâzi çizgi arasında bulunur, uzun kanatları ise

aşağı ve yukarı tarafa doğru üçüncü ve dördüncü çizgileri birbirine paralel hâle geliyorlar. Bu özellik Arap yazısının bütün değişmelerinde ve tiplerinde tesbit edilebilir.

Arap elifbası ile yazılan yazı, islâm dininin sür'atle yayılması ile orantılı olarak, kısa bir zamanda çok geniş bir alana yayıldı. Batıda Atlantik Okyanusu, Doğuda Pasifik Okyanusu onun yayılma alanını gösterir. Güney hududu Orta Afrika, Kuzey hududu ise Sibiryaya stepleri olarak gösterilebilir. Kuzey-batı istikametinde Osmanlı hâkimiyeti altındaki Macaristan'ın Pápa, Nyitra, Zólyom bölgeleri en uzak uclarını teşkil ederdi. Bu kadar geniş bir sâhada elbette yazı şekillerinin sayısı yüzlerce olmuştur. Mehmed Râvendi محمد راوندی diye anılan Necmüddin ebû Bekir Muhammed adındaki hattatın (1156-1203) 70 yazı tipinde yazabildiği nakledilmektedir. Bununla beraber Osmanlı Türklerince kullanılan yazı şekilleri Akdeniz havzasında ve Orta Doğu'da teşekkül eden yazı tipleri ile ilgilidir.

Kuvvetli dinî duygular, mütemadiyen meydana gelen yeni yeni dinî eserlerin istinsâhı bol miktarda yazı malzemesi sağladığı gibi ve her hattat hayatı boyunca hiç değilse bir Kur'ân-ı kerim yazmayı vicdânî bir vazife saydığı sebepten bâzı ilim ve kültür merkezlerinde, meselâ, halifelerin saraylarında bir çok nüshalar hazırlandı ve bir arada toplandı.

Bununla beraber, birbirinden çok uzak bulunan islâm merkezleri, meselâ Endülüs ile Bağdad gibi, birbiri ile çok seyrek temasa geldi, kültürel hayatları ise dinî ve dünya siyasetleri sebebiyle başka başka istikametlerde gelişme gösterdi. Bunun neticesi olarak da, aslında tek bir yazı şekli, kısmen plânlı bir istikamet çizilerek kısmen de mahallî şartların etkisi ile yeni şekillere büründü; yâni yeni değişiklikler ile gelişti. Esaslı ayrılık belli-başlı yazı tipleri arasında belirdi. Böylece, hatt-ı Mekkevi خط مكي , hatt-ı Medinevi خط مديني , ve hatt-ı Basravî خط بصري denilen yazı tipleri meydana geldi, bunların da tâlî derecedeki pek çok şekilleri tabiatıyla zamanla inkişaf etti.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI PALEOGRAFYASI

1 — Aklâm-ı sitte (شش قلم) اقلام ستة

Bütün yazı şekillerini altı temel yazı şeklinde toplamak âdet olmuştur, buna aklâm-ı sitte ve şeş-kalem شش قلم denildi ki, bu altı temel şekil, bâzılarına göre, sülüs ثلث nesih نسخ muhakkik (muhakkak (محقق) reyhânî ریحانی , tevki' توقيع , rik'a رقم yazılarıdır. Diğer bazılarına göre ise, bu altı temel yazı tipi, divânî دیوانی , rik'a رقم , sülüs ثلث , ta'lik تملیق , nesih نسخ , icâzet اجازت yazı tipleridir (bk. Hüsn-i hat risâlesi, Ali Emirî kitaplığı, nr. 1096; Tarif-i hutût-ı müstâmele der lisân-ı türkî تعريف خطوط مستمלה در لسان تركي).

Böyle olmakla beraber, Fekete'nin kanaatine göre, Osmanlı diplomatiği bakımından, bu sorunun en önemli ciheti, Osmanlı Türklerinin çok kullandıkları ve geliştirdikleri yazı şekillerinin bilinmesidir ki, bunlar da şunlardır:

Kûfi, Nesih, Muhakkak, Sülüs, Tâlik, Şikeste (siyakat سياكت), Divânî, Rik'a ve bunların tâli şekilleridir.

Bu meseleyi «Hat ve Hattâtân» müellifi şöyle izah etmektedir (s. 21):

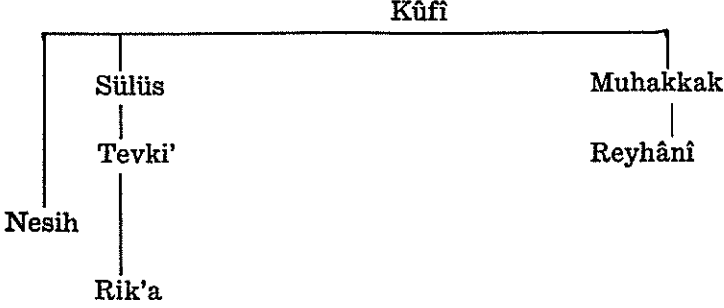
«Bu dahi mahfî kalmaya ki en evvel sâha-i zuhura gelen hat mâ'kalî مقلی dir ki, tamam hurûfu musattah olup hurûf-ı müdevver anda yoktur; badehu hatt-ı kûfî'dir ki hurûfu hem musattah ve hem müdevverdir. Üstâdân ve hattâtân bu iki hattın yekdiğere imtizâcı ile aklâm-ı sitte denilen altı kalemi ihtirâ edip herbirine mânâsına göre bir isim vaz' eylemişlerdir.

- 1 — Sülüs'dür ki, dört behresi musattah ve iki behresi müdevverdir.
- 2 — Nesih'dir ki, sülüs'e tâbidir bu iki kalemin vâzı İbn Mukle ابن مقله dir.
- 3 — Muhakkak ki, bir buçuk hissesi musattah ve bâkisi müdevverdir.
- 4 — Reyhânî ریحانی dir ki, muhakkik'e tâbidir bu iki kalemin vâzı İbn Bevvâb ابی بواب dir.
- 5 — Tevki'dir ki yarısı musattah ve yarısı müdevverdir.
- 6 — Rikâ' ریح dir ki (رقه) ekser hurufu muttasıldır bu iki kalemin vâzı-ı hakikisi malûm değildir.

Bazıları hatt-ı tâliki dahi bunlara ilâve edip vâzını ابوالمال خواجه Hoca Ebü'l-âl demişler ve aklâmı yedi saymışlardır. Tahkikatımıza göre Ebu'l-âl bu hattı [تملیق] fûrûât-ı kûfî ve hatt-ı Pehlevî'den خط پہلوی alıp fârisi yazmak için vaz' eylemiştir ve p (پ) ile ç (چ), j (ز), k (ک) üzerine üç nokta koyan ve metruk kalmış bir nevi h (خ) ve kaf-ı fârisîyi قوخر şeklinde üç nokta ile yazan budur. Bu iki harfin şimdi bile Fars ve Irak ve Horasan'da beynennâs söylendiği kolaylıkla anlaşılır.

Bâzıları demişlerdir ki Muhakkak evvel-i aklâmdır ve Reyhânî andan müstahreçtir, Sülüs sâlis-i aklâmdır ve Nesih andan müsten-

bitirir ve Tevkîden Rik'a me'huzdur nitekim zırdeki şekilde gösterilmiştir.

İşbu aklâmdan her birisi bir mahall-i mahsusta istimâl olagelmıştır.

Reyhâni kitâbet-i masâhif ve ed'iyede
 Sülüs tâlim ve verziş-i hatta
 Rik' (Rik'a) mükâtebât ve mürâselâtta
 Nesih tefâsir ve ahâdisde
 Tevkî tahrir-i fermân ve menşûrdur
 Muhakkak sebt-i kasâ'id ve eş'ârdır.

Bu aklâm-ı sitte usûl olup herbiri hafî حفی ve celî (جلی) ye bitaksim on iki olur. Kalem-i Tâlikin celîsi Tevkî gibidir. Hatların güzide ve pesendidesi hatt-ı Nesih ile anın mevkuf-ı aleyhi hatt-ı Sülüsdür ve daha sonraları Tâlikden mâadâ Gubâr غبار ve Divânî دیوانی ve Siyakat سیاق ve Müselsel مسلسل dahi bunlara ilâve edilip hatt-ı Kûfi ile beraber on iki kalem sayılmıştır: Kûfi, Muhakkik, Reyhâsi, Nesih, Sülüs, Tevkî Rik'a, Tâlik, Gubar, Divânî, Siyakat, Müselsel.

Hat ve Hattâtan müellifi bu konuda alâmât-ı müteferrika başlığı altında eski üstadların harflerin birbirinden tefriki ve birbirine benzememeleri için bâzı işaretler koyduklarını izah ederken meselâ, Tâlik yazısında س harfinin altına üç nokta koydukları gibi Nesih yazısında da ر، د، ص، ط gibi mühmel harflerin (noktasız harfler) altına bir nokta veya üstüne bir virgöl işareti yahut da bir çizi çektiklerini, bâzılarının da hurûf-ı mühmelenin altına bir hemze koyduklarını bildirmektedir. Keza, bâzı hattatların ك harfinin ortasına basit

bir s -ki مجلسdenilirdi- ve ل harfinin karnına açık bir ل yazdıklarını ilâve etmektedir.

2 — Kûfi yazısı (خط كوفي) ve türleri:

En eski arapça yazılar Kûfi ve Nesih yazıları olarak görülmektedir. Bu ikisinden Nesih hem daha yeni, hem de Kûfi yazısından türemiştir. Kûfi yazısında her harf bir kaç parçadan oluşmuş ve bunlar birbirine kalemle bitleştirilmiştir. Bu konuda «Hat ve Hattâtân» müellifi Habib der ki, Arap elifbasının geçirdiği ilk devreden sonra Kûfe şehrinde yazının ıslahı meselesi ortaya konuldu ve nokta ve îrâb اعراب ilâvesi ile özel bir şekil aldı; o zaman hatt-ı Arab'a hatt-ı Kûfi adı verildi. Kûfi yazısının en eski kitabe hatırası İslâmiyetten önceki devre, milâdî 568 senesine âittir. Bu yazı tipinin en tanınmış hattatı, geleneğe göre, halife Hz. Ali akîdeleri reformatörlerinden İbn Mukle ابن مقله dır.

Kûfi elifbası 22 harften oluşmaktadır. Harflerin köşeli şekilleri bu yazının başlangıç safhalarına delâlet etmektedir ki, bu tip yazıyı üzerine yazmak için fazlaca sert şeyleri, yazı aracı olarak da biz, çelik kalem gibi şeyleri kullanmak gerekiyordu ve köşeli harf şekilleri de bu tür yazıya (Kûfi yazısına) kıvrık harflerden daha elverişli idi. Bu yüzden kitabelerde tercihan bunu kullananlardı ve bu durum el yazısının işlek bir şekil aldığı zaman da devam etti.

İlk yüzyıllara âit Kûfi kitabeler tıpkı eski Süryânî, Sâsânî, yunanca ve lâtince kitabelerde olduğu gibi, çukur olarak kazılmış olup kabartma olan Kûfi kitabeler ancak XIV. yüzyıldan sonra başlamıştır. Halil Edhem Bey merhumun Gebze'de h. 787 (1385) yılına âit Mehmed b. Malkoç adındaki ümerâdan biri namına yapılan ve Celî Sülûs bir kitabeyi çukur olarak tesbit etmesi (TOEM No: 40, s. 230) dikkate değer.

Kûfi yazısının en parlak devri olarak X.-XII. yüzyıllar gösterilmektedir. Bu süre zarfında Kûfi yazısı çok gelişmiştir. Hüsn-i Hat risâlesi (bk. yk.) bu konuda bilgi vermektedir.

Kûfî yazısının bir çok tipleri vardır:

a) Kûfî-i Atîk كوفى عتيق

Özellikle eski kitabelerde görülmektedir, çok basittir. Halil Et-hem Bey bunun bir örneğini makalesinde vermiştir.

b) Kûfî-i Müzeyyen كوفى مزين

XIII. yüzyıldan itibaren tezyinî bir yazı olarak rol oynamaktadır. Bu vasfı yüzünden bu isim verilmiştir.⁹ Rumeli Hisar surlarının ve kulelerinin şeklinin, bânîsinin adını (محمد) Kûfî yazı ile gösterdiği iddia edilir (TOEM II. 488).

c) Çiçekli Kûfî كوفى چيچكلى

Kûfî yazısının daha sonraki bir tipi de harflerin yer sarmaşığı şeklinde birbirine dolaşık olması ile teşekkül etmiştir. Uzun harfler ve دندان (dendân) denilen dişlerin tepesi çiçeklerle süslenmiştir. (TOEM, II. 632).

d) Kûfî-i Satrançى كوفى سطرانچى

Satranç tahtasında olduğu gibi, harfler karelere bölünmüş kâğıda yazılı olup karelerin sırası harflere göre düzenlenmiştir. Prof. Fekete, bunun tipik bir örneğini Bayezid câmiinde (İstanbul) Veli-yüddin Efendi kitaplığının duvarındaki kitabede gördüğünü söylemektedir. Pek gösterişli olan bu Kûfî yazı çeşidi, süslü şekli ve belki de güç okunur bir durum arzemesi sebebiyle en yakın devirlere kadar devam etmiştir.

Kûfî yazı tipi Batı'da Mağrib tipinde zengin çeşitleri ile gelişti. Doğu'da ise, özellikle, Elcezîre ve İran'da çirkinleşti, bozuldu.

Prof. Fekete'nin kanaatine göre, Osmanlı devletinin kuruluşu devrinde, Kûfî yazısı, kolaylıkla yazılan diğer yazı tipleri yanında, arka planda kaldı. Bununla beraber, bâzı sâhalarda ve bâzı konularda, geleneğe uyularak, sonraları da kullanıldı. Özellikle, dinî eserlerin, câmi, medrese v.s. gibi yerlerin kitabelerinde, levhalarda, sik-kelerde ve diplomatik ilmi bakımdan önemli olan mühürlerde uygu-

lama sahası buldu. İsmail Galip Bey'in tesbitine göre, islâm devletlerinin sikkelerindeki yazılar, ilk halifeler devrinden başlayarak, hemen hemen ortaçağın sonlarına kadar çok defa Kûfî yazısı idi. Osmanlı devletinin Orhan Gazi (Bey) namına olan ilk akçesinde de, Halil Edhem bey'in makalesinde görüldüğü gibi, Kûfî yazısı vardı. Zaman zaman muhtelif şahısların mühürlerinde de rastlanmaktadır.

3 — Nesih Yazısı (خط نسخ)

Tarihî rivâyetler, bu yazı şeklini icat eden kimseyi İbn Mukle olarak göstermektedir. H. 272 (885) yılında Bağdad'da doğmuş, hattatlıktaki mahâreti sebebiyle üç defa vezir olmuştur ve bundan sonra da kendisine İmâmü'l-Hattâtın امام الخطاطين adı verilmiştir. H. 328 (939)'da Bağdad'da öldü.

Bununla beraber Nesih yazı şeklinin, İbn Mukle devrinden yüz-sene öncesine âit örnekleri bulunmaktadır. Berger adındaki bilginin kanaatine göre, Nesih, Kûfî yazısından müstakil olarak Mısır'da teşekkül etmiştir ve Nabata yazısından üretilmiştir.

Kitabelerden başka paralarda, levhalarda -ki en fazla levhalarının Nesih tipinde olduğu görülmektedir. Özellikle dinî kitapların, tefsir ve hadis gibi kitapların yazılışında, istinsâhında Nesih yazısı kullanılmıştır. Bu tip yazının isimlendirme şeklini de bu istinsah kelimesinde aramak gerekir. Zira, Nesih, yazı yazmak, kopya etmek, istinsah etmek anlamına gelir ki, zamanla bu işte kullanılan yazı şekli olarak kalmıştır.

A) Nesih yazı şeklinin önemli tipleri:

a) Nesh-i Eyyûbî نسخ ايوبي

XII.-XIII. yüzyıllarda Eyyûbîler devrinde tanınmıştır.

b) Nesh-i Memlûkî نسخ مملوكي

XIV. yüzyıldan itibaren Mısır'da Memlûk devrinde meşhur olmuştur.

c) Nesh-i Selçukî نسخ سلجوقى

XII. ve XIII. yüzyıllarda Anadolu'da Selçukî memleketlerinde gelişmişti. Bunun Dulkadırlılar bölgesinde gelişen şeklinin Osmanlılar tarafından alındığı ve buna Nesh-i Osmanî tesmiye edildiği anlaşılmaktadır.

d) Nesh-i Osmânî نسخ عثمانى

Prof. Fekete'nin belirttiğine göre islâm dünyasında Nesih yazı tipini en mükemmel bir surette Osmanlı Türkleri geliştirmiştir ve büyük bir zevkle âhenkli ve zarif bir şekilde yüksek bir dereceye çıkarmışlardır. Nesih yazısının kurallarını müstensihler, kitap istinsâh edenler saptamışlardır. Bu yazı tipinde nisbetler iyi bir şekilde korunmuş, mubalâğa ve ifratlardan kaçınılmış, fazla süslerden arınmıştır. Bu vasıfları ve belki de geleneğin etkisi altında basılmış kitapların da en fazla bu tip yazıda basıldığı görülmektedir.

B) Nesih yazısının özellikleri:

Bu yazı tipinde harfler aynı istikamette, eşit yükseklikte birbirini izlerler. Diakritik noktalardan başka, doğru telâffuzu da işaret ettiği için - ki buna, harekelemek anlamına gelen Vaz-ı i'câm وضع الحام denilmektedir. Nesih yazısı en önemli metinlerin, dinî kitapların istinsâhına elverişlidir. Bâzı harf gurupları (ع - غ ، ط - ظ ، ص - ض) noktasız harfler, مهملة altına konacak bir nokta ile ya da küçük bir yuvarlak (o), yahut da harfin üstüne konulacak virgül, çizgi gibi işaretlerle birbirinden tefrik edilebilmektedir. Bu süslü şekli Nesih celîsi نسخ جلیبی veya Nesih divânîsi نسخ دیوانی olarak adlandırmışlardır. Buna karşılık alelâde bir Nesih ile ikisinin ortası olan vasat Nesih mevcuttu. Özdemir-oğlu Osman Paşa ile ilgili olarak neşredilen bir makalede Topkapı Sarayı kütüphanesinde bulunan Şecâatnâme'nin vasat Nesih ile yazıldığı bildirilmektedir (TOEM, V. 110).

Nesih yazısının Kuzey Arabistan'da kullanılan Karmata yazısı ile ve Batı'da Mağrib tipi yazı ile ilişkisi bulunduğu ileri sürülmek-

tedir. Bundan başka bir de Doğu tipi vardır ki, Tâlik ile karışması sonucunda نستعلیق Hatt-ı Nestâlık denmektedir, bundan aşağıda ayrıca bahsedeceğiz.

Nesih yazısının diğer süslü bir şekli vardır ki, Hatt-ı İcâzet خط اجازت denilmektedir ve harekelerin, süs işâretlerinin dikkatli ve hemen hemen ifrâta varan uygulaması ile meydana gelmiştir. Hakikî Nesih yazısının ölçülü, düzgün hatlarına karşılık İcâzet şeklinde yazının akışında bir fark görülür. İcâzet yazısının genel hatları Nesihden daha ince ve daha zayıftır.

Osmanlı medeniyeti sâhasında bu yazı sâdece kitap istinsâhında kullanılmıştır.

4 — Hatt-ı Muhakkak (خط محقق) :

En eski yazı tiplerinden biridir. Geleneğe göre, bunu icâdeden İbn Bevvâb ابن بواب 'dır. Muhakkak yazı tipi Kûfî yazısından doğmuştur ve Kûfî'nin çok köşeli şeklini korumuştur. ا (elif) harfi uzun ve düzdür. Ancak, alt kısmında قط قلم katt-ı kalem denilen ve kalemin kaldırılması ile meydana gelen kesiklik göze çarpar. Uzun harflerin uzunluğuna karşılık, ن، ی، ر gibi harfler yassı ve ufki istikamette uzanırlar ve (Habib: Hat ve Hattâtân، راء، نون ویا محققده طولانی وعمقی . . . قلیل) bu suretle Tâlik yazı şeklinin karakteristik vasfını gösterirler. Bu tip yazı en fazla kaside ve şiirlerde kullanılmaktadır. Habib'in kaydına göre (ayn. esr., s. 19) : «Eyyâm-ı Benî Umeyye'de ilk kitabet eden Katba قطبه olup Hâşimiyûn zuhur eylediklerinde İrâkî عراقی nâmında bir hat ihdâs olundu ki, gûya Muhakkakdır».

5 — Reyhânî yazı tipi : خط ریحانی

Halk dilinde buna Rikânî yazı tipi de denilir. Reyhânî yazısının Muhakkak yazı şeklinin başka bir gelişmiş çeşididir, dolayısıyla Kûfî yazısından türemiş demektir. Reyhânî yazısını icâdedenin adı, bazılarına göre (Habib, ayn. esr., s. 21) İbn Bevvâb, diğer bazılarına

göre ise Ali bin Ubeydü'r-reyhânî علی بن عبیدالریحانی (öl. M. 834)'dir. Ancak bu tip yazının ilk örnekleri İbn Bevvâb (öl. M. 1022) zamanından öncesinde görünmektedir ki, ikinci rivâyeti haklı göstermektedir. Adını Reyhan şehrine bağlamak mümkündür ve bu şehirde bu çeşit yazı ilk defa yazılmaya başlanmış olmalıdır.

Reyhânî yazısında harfler Muhakkak yazısındaki harf şekillerine benzemektedir: Uzun harfler amûdî, yassı harfler ufkî istikamette uzanırlar. Muhakkak tipinden şekil bakımından değil, imlâ bakımından ayrılmaktadır. Muhakkak yazısında İ'râb اعراب başka kalem ile yazıldığı halde Reyhânî yazısında kendi kalemî ile yapılmaktadır (Habib, ayn. esr., s. 24). Reyhânî yazısı, yukarıda söylendiği gibi, Kur'ân-ı kerim ve duâ kitaplarında kullanılıyordu.

6 — Sülüs yazısı (خط ثلث) :

Kalınlaşmış Nesih denildiği gibi Muhakkak yazısından türediğini ileri sürenler de vardır. Bu yazıyı icadedenin de İbn Mukle olduğu söylenir.

Prof. Fekete'ye göre Sülüs yazısı ortaçağ boyunca Dulkadırlılar bölgesinde iyice gelişmiş ve Osmanlı Türkleri de bu şekli ile oradan almışlardır.

Sülüs yazısı gösterişli bir yazı tipidir ve dolayısıyla, son zamanlarda genel bir yazı tipi olarak kabul edilen Nesih yazısına göre, daha belirgin ve daha derin hatlara sahiptir.

Sülüs yazısında elifin çatalı -ki buna Zülfe زلفه; denir- Nesih ve Muhakkak da olduğu gibi sağa bakar lâm harfinin başlangıç çatalı da aynı şekildedir | elif sola bitştirilebilir ve bunun sonucunda yazılışı serbest, kanadının alt tarafı sola doğru hafifçe eğiktir. Katt-ı kalem خط قلم yâni kalemin kaldırılması gözle görülebilecek şekilde belirgindir. ا، ی، ن، harfleri kısadır, fakat derindir. و harfinin başı yuvarlaktır, kâsesi derin ve keskindir, ortadaki ه harfi Nesih'deki gibidir. Noktalar ve hareketler bu yazı tipinin süslü bir şekil almasına sebep olduğu gibi özel süsleme motiflerle de daha müzeyyen bir şekil ala-

bilmektedir. Bu yazı tipinin asâleti, yazı yazılacak yerin nisbetli bir şekilde taksimi ve hendesi bir surette doldurulması ile en mükem-
mele yaklaşır. Sülüs yazısının en büyük hattâtları İran'da ve Os-
manlı memleketlerinde yetişmiştir ki, Türkler türbe ve câmilerin
kapıları üstündeki kitabeleri, besmele, tevhîd ve diğer duâ metin-
lerini çok defa sülüs hattı ile yazmışlardır. İstanbul'un en eski Os-
manlı kitabesi de Rumeli hisârında, kabartma sülüs yazısı olarak
mahkuktur. Kitabelerden başka sikkelerde de çok defa sülüs yazısı
kullanılmıştır. Aynı suretle, berat ve fermanların bâzı yerlerini, ki-
tapların ve mecmuaların başlıklarını ve en mühim yerlerini Sülüs
ile yazmak âdet idi.

a) Celif Sülüs جلي ثلث (Sülüs Celîsi) gösterişli ve bâzan serbest
olarak birbirine girmiş şekillerle tanınmaktadır.

b) En çok rastlanan Sülüs tipleri: Gubârî Sülüs, Kalın, Sülüs,
Açık Sülüs, Girift Sülüs.

c) Selçukî Sülüs, Osmanlı Sülüs deyimleri de coğrafi ve krono-
lojik sınıflandırmadır.

d) Sülüs-i Müsennâ ثلث مثنى (çifte yazı):

Müsennâ, yâni, çift yazı şekli hemen hemen bütün yazı şekille-
rinde mevcut ise de, en çok Sülüs yazı tipinde kullanılmaktadır. Bu-
nun metni sâdece bir kaç kelimedir.

Çift yazı şekli gerçekte güzel bir etki yapmayı hedef tutan
hendesi bir resim şeklidir. Bu tipteki bir metni okumak çok güçtür,
âdeta bir bilmece gibidir. Bu yazı tipinin üstadları İranlılar arasın-
da görülmüştür ki, onlar bunu daha ziyâde tekrarlanan kelimelerin
sitalize edilmiş olarak, meselâ gazete başlığı, bugün de kullanmakta-
dırlar. Osmanlılarda mühürlerde, madalyalarda çok seyrek görül-
mektedir.

Bunun bir örneği Topkapı Sarayı'ndadır. Sarayın Saltanat ka-
pısı olan Bâb-ı Hümayun üstünde بسملة شريفة ile ان المقيدين جنات , âyeti
ثلث مثنى denilen sülüs tipinde karşılıklı yazılmış ve altında da dört
satırlık şu kitabe bulunmaktadır: هذه قلعة مباركة اسس بنيانها على تأييد
من الله ورضوان ورضص اركانها يتشيد بالامن والامان بأمر السلطان البرين

و حاقان البحرین ظل الله فی الثقلین عون الله بین الحاققین قهرمان الماء والطين فاح
 قلعه قسطنطنیه ابو الفتح سلطان محمدخان بن سلطان مرادخان بن سلطان محمد خان خلد
 الله تعالى سلطانه و اعلى على خرق الفرقدين قدر مكانه فی تاریخ شهر رمضان المبارك
 سنه ثلث و ثمانین و ثمانمائة

e) Sülüs yazısının bir tür lüsü de Hatt-ı İlhâni خط ایلخانی dir. Bu tip yazı şekli, adından da anlaşıldığı üzere, İlhanlılar ülkesinde, Irak'da, Batı İran'da 1300 sıralarında teşekkül etmiş görünmektedir ve kitabe hâlinde hatıralarına Anadolu'daki anıtlarda bol bol rastlanmaktadır. Nakş-ı arabi قش عربی denilen motiflerle süslenmiş harekeli bir yazı tipi idi. ا elif ve ل lââm harflerinin uzunluğu ve ال harfi tarihinin sık sık tekrarlanması yüzünden özellikle arapça metinleri yazmakta kullanmışlardır.

7 — Tâlik yazısı (خط تليق) :

XII. yüzyılda keskin hath Kûfî yazısı yanında yuvarlak, kıvrık hath yazı şekilleri ön plâna geçiyordu. İşte bu sırada İranlıların bugün bile kullandıkları Tâlik تليق yazısı meydana geldi. Bu tip yazının kurallarını Kûfî ve Orta İran Pehlevî yazı tiplerinin unsurlarından ortaya koyan, bâzılarına göre, Ebû'l'âl ابو المال, diğerlerine göre, Hoca İbrahim adında birisidir. Tâlik yazısı İran'da doğmuş, özellikle, Safevî hanedanı zamanında XVI.-XVII. yüzyıllarda gelişmesini tamamlamıştır. Ancak, bir rivâyete göre Cengiz Han'ın farsça fermanları Tâlik yazısı ile yazılmıştı.

Tâlik kelimesinin lûgat mânâsı asma, asılma, illeştirme gibi anlamlardır. Bu bakımdan, bu tip yazının adlandırması da harflerinin birbirine bitiştirilme şeklinden, kelimelerinin münasebetinden dolayıdır. Bâzı cümlelerin başlangıç harfi satırın üstüne yazılmakta ve eğri bir şekilde satır sonuna doğru gitmektedir; yalnız sonuncu harf çizgide kalır, diğerleri sonuncu üzerine yazılır. Bu tip yazıyı harflerin âhenkli bir kavis yapması karakterize eder. Heceleri ince olarak başlayan yazı giderek kalınlaşmakta kıvrılan hatları kalem çizgilerini

izleyerek ufki istikamette ilerleyeceği yerde daima daha ince bir karakter alır. Bâzı harfler, özellikle, kelimelerin sonundakiler ufki olarak uzanırlar çok defa...س harfi gurubu (ش) dişleri belirtilmeksinin basit bir kavisli çizgi halinde yazılır. Kelime başındaki ا tamamen başka bir şekil alır.ش harfinin üç noktasını س harfine de, fakat ی harfinden ayırt etmek için altına koymaktadırlar. Başlı başına ی ve kelime sonundaki ی serbest şekildedir. Bâzı Yâ-y-ı mâkûse یای مکوسه yani çevrilmiş bir halde yazılır. Tek başına ا kısa, alt ve üstü aynı genişlikte, amûdî istikamettedir. Yukarısında Zülfesi yoktur ل lâmelif, alt tarafı birleşmiş iki paralel hatta (U) benzemektedir. م ve ن harfleri özel bir şekil alır. Tâ'lik tipinde yazanlar diakritik noktaları gereğine göre değil, fakat, süsleme bakımından koyarlar. Meselâ سلطنة yerine سلطه yazılır; bâzı harflerde çok serbestlik vardır.

İranlıların ve Osmanlıların Tâlik yazıları arasında bir fark bulunduğunu dikkate almak gerekir. İranlıların Talik dedikleri yazı tipi, Tevkî توجیح şeklinin süslü bir değişik tipidir, Osmanlılar buna Tâlik-celisi ya da Kamış-kalem demektirler (Habib, ayn. esr., s. 22). Buna karşılık Osmanlıların Tâlik dediklerine İranlılar Nestâlik yani Nesih ile Tâlik karışımı bir yazı tipi demektirler. Türklerin Nestâlik dedikleri ise Tâlik yazısının Nesih'e çok yakın değişik bir şeklidir.

İranlılar gerek dinî gerek resmî ve her türlü yazılarında Tâlik yazısını yazdılar, ve çok geliştirdiler.

Türkler, özellikle, dinî muhitlerde, adâlet müesseselerinde kadıkhıklarda ve şer'îye sicillerinde Tâlik yazısı kullandılar. Fetvâlar istisnâsız bir şekilde Osmanlı Tâliki (İran nestâliki) olarak çıkmıştır. Bâzı mühürlerde ve III. Ahmed devrinden itibaren bâzı levhalarda ve çeşme kitabelerinde Tâlik yazısı görülmektedir.

8 — Nestâlik yazısı خط نستعلیق :

Nesih ile Tâlik'in karışımından meydana gelen yazı tipidir. Geneğe göre, bu tip yazıyı Timurlenk'in çağdaşı olan ve Celî Divânî

جلی دیوانی yazısının tanınmış üstadı Mîr Ali icadettmiştir. Bu yazıyı Nesih-tâlik نسخ تملیق şeklinde de söylemek ve yazmak âdetti. Bu iki tip yazının (Nesih, Tâlik) terkiбинdeki ölçü tesbit edilmiş değildi ve bu yüzden nestâlikin bir çok değişik tipleri meydana gelmişti.

Bugünkü İranlılar eski Nestâlik yazısının muhaberatta kullandıkları bir çeşidine Tahrîrî تحریری tesmiye etmektedirler. Tâlik yazısının bir de güç ve ölçüsüz derecede kalın çizgilerden meydana gelmiş bir çeşidi vardır ki, Tumâr طومار tesmiye olunur ve özellikle Araplar tarafından kullanılır.

9 — Siyakat (Şikeste, Kırma) yazısı : خط سیاقه، خط شکسته

İranlıların Tâlikden başka icadettiği hatt-ı Şikeste vardır ki, buna Araplar Siyakat, Türkler ise Kırma derler. Osmanlı paleografisinde bu iki kelimeden (Siyakat ve Kırma) vücuda gelmiş bir terip olan Siyakat-Kırması deyimi de kullanılmaktadır. Siyakat yazısını Avrupalılar Nestâlikin, Osmanlılar ise Kûfi yazısının inkişâfından meydana gelmiş bir tür olarak kabul ederler. Siyakat yazısının şekli daha çok Kûfi'yi hatırlatmaktadır. Harfleri, yeni zamanlarda kullanılan yazı tiplerinden farklı olarak, keskin ve köşelidir. Kavis ve bükülme gibi şeyler yoktur, bunun yerine kırılmış gibi harfler vardır ve bu yüzden Şikeste ve Kırma denilmiştir. Zâten birbirine bağlanma usulü tamamen serbesttir. Yâni yazanların anlayışına kalmıştır. Hareketler olmadığı gibi noktalar da yoktur. Bu tip yazının ayrı rakamları vardır. Öyle görünüyor ki, bu rakamlar, harflerle yazılmış sayı adının mütemadiyen kullanılması neticesinde kısaltmış bir şekil almak suretiyle meydana gelmiştir. Bir türlü kısaltmadır. Çok belirgin görünüşünden dolayı bu tip yazı hemen tanınabilir. Fakat, aynı zamanda, doğru kavimleri tarafından da en güç okunan bir yazı tipidir.

Kadı Burhaneddin'in meziyetleri arasında, siyakat yazısını bildiği de kaydedilmektedir (TOEM V. 107). Habib Efendi İranlıların Şikeste yazısından bahsederken (s. 255) Tanrıdan bu yazı tipini yer yüzünden kaldırıp yerine okunabilir yazı tipini İranlılara vermesini niyaz etmektedir.

Osmanlılarda mevcut kanaat, siyakat yazısının eski mâliye makamlarının gizli tutmak istedikleri hesaplarını bu yazı ile yazmak istedikleri merkezindedir. Gerçekten, belli dâire ve makamların, belli işlerde, meselâ vergi defterlerinde kullandıkları özel bir yazı tipinden başka bir şey değildi. Vergi meseleleri ile sıkı sıkıya ilişkisi olduğu muhakkaktır. Mâliye meselelerini, para ile ilgili bilgileri ilm-i Siyakat علم سياقت sözü ile ifade etmişlerdir. Siyakatin bir çeşidine Şikes-te-i zincir زنجیر شکسته denilmektedir. Çünkü kelimeleri ve heceleri zincir parçaları gibi birbirine eklenmektedir.

Osmanlılar XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren bu yazıyı artık kullanmamaktadırlar. İranlılar ise bâzı ticârî mektuplarını bugün de bu türlü yazı ile yazmaktadırlar.

10 — Divânî Yazısı:

Divânî yazısı, Osmanlı devletinin idâre sâhasındaki en yüksek resmî dairelerin, yâni, Divân-ı Hümayun'un yazı şekli idi. Süslü, gösterişli ve resmî bir niteliği vardı. Aynı işi İranlılar'da Tâlik, Araplarda ise Tevkî' yazısı yapıyordu.

Divânî yazısının karakteristik özellikleri, harflerinin, tipik Çiçekli Kûffî'de olduğu gibi, birbirinin içine girmesi, fakat çizgilerin köşeli olmayıp, yumuşak, esnek kavisli şekilde olmasıdır. Hece-ler, birbiri üzerine eğri olmayarak yatmıyorlar; her hece kendisinden öncekinin üzerinde başlamakta, fakat ufki istikamette satır sonuna doğru uzanmaktadır. Elif (ا) ve lâm (ل) zülfeleri sola doğrudur harflerin birbirine bitişmesi çok daha serbest bir biçimdedir. Elif harfine vav (و) ve sin (س) eklenebiliyor; vav harfine elif eklenebiliyor, kelime başındaki elifin alt kısmı sola doğru iyice eğiliyor ve sonra bükülüyor; öyle ki, hemen hemen lâm harfine benzetilmektedir. Ortadaki (ه) harfi çok defa Nesihdeki gibi yazılıyordu. Sin (س) harfi gurubunun her hangi bir parçasını her satırda uzun, kâseli şekilde yazarlar, sonra gelen kelime ya da heceyi azıcık geriye alarak bu kâsenin içine yerleştirirlerdi. Mâhir yazıcılar bu kâseyi öyle yaparlardı ki, hendesî bir şekil arzederdi. Kelime sonundaki ل

ve kelime sonundaki ن iyice kâseli bir kavis ile son buluyorlardı. Kelime sonunda ت noktasız yazılır, fakat bunun yerine harfin sonu bükülmek suretiyle telâfi edilirdi. Ayrı bir haldeki de (دم) edatı, ayrı yazılan ك ve ayrı yazılan ن aslı şekillerinde yazılmaktadır. Ayrı yazılan م harfinin alt kısmı (Zeneb ذنب «kuyruk») kesiliyor, kısa kalıyor. XVII. yüzyıl ikinci yarısında ا ve ل XVIII. yüzyılda ise ayrıca, tamamen birbirine benzeyen şekilde yazılırdı.

a) Celî Divânî جلی دیوانی (Divânî Celîsi دیوانی جلی):

Divânî yazısının süslü ve stilize edilmiş değişik şeklidir ki, kalın Nesih'in gelişmiş şekline benzemektedir. İddia edildiğine göre, bunu en iyi şekilde Mîr Ali yazmıştı. Uzun harflerden ك ve ل harflerinin kanatları ince bir süsle süsleniyordu. Harfler arasındaki başlıkları süs işâretleriyle noktalarla, çizgilerle (İşârât ve Tezyinat اشارات و تزینات) gayet ihtimamlı bir şekilde doldurdular, hattâ hareketleri bile süslü bir şekle soktular; fakat, her satırda bir iki kavisli harfi, genellikle س harf gurubunu süslenmemiş bir şekilde bıraktılar ki, bunlar beyaz bir ada şeklinde derhal göze çarpardı. Kelimeler Tâlik yazısını hatırlatan bir şekilde birbirine dayanmakta, her hecenin başı bir öncekinin ortası üzerinden başlamakta ve bununla satır sonuna doğru uzanmaktadır. Bu tip yazı ile diğer bir yazı şeklinde yazılanın 2-3 misli bir metni bir satıra sığdırmak kabildir. Okunması da bu sebeple çok dikkat ister.

Celî Divânî yazısını, önemli pâdişah vesikalarında, ahidnâmelerde ve nâme-i hümayunlarda kullanmak âdet idi. Alelâde fermanlar, beratlar basit divânî ile yazılırdı. İstisnâi olarak dinî karakterdeki kitabelerde de uygulandı.

b) Divânî Cerîsi دیوانی جرئسی :

Divânî yazısının Nesih ve Tâlik unsurları ile karışmış bir çeşidi de Divânî Cerîsi denilen bir tip yazı idi. Bu yazı tipinde kelimeler Tâlik kurallarına uygun olarak eğri bir şekilde birbiri altına gel-

miştir, yazı kalın satırları ihtivâ eder ve birbiri üzerine yığılmış gibi duran şekli ile basit Divânî'den ayırt edilebilir. Osmanlılarda istisnâî olarak bâzı pâdişah fermanları bu tipte yazılmıştır.

c) Divânî Kırması (Kırma divânî) :

Divânî ile Kırma karışımı bir tip yazı idi. Divânî özelliklerinden başka noktaların konulmaması da bu tip yazının okunmasını çok güçleştiriyor. Kuyûd-ı divâniye defterleri 1200 (1785) senesine kadar bu tip yazı ile yazılmıştır. Muhtelif devirlerde bâzı kitabelerde de kullanılmıştır.

11 — Rik'a خط رقعة yazısı :

Yeni çağlarda teşekkül eden yazı tiplerinden biridir. Dulkadir-
lılar ülkesinde, XV. yüzyılın ikinci yarısında geniş bir şekilde uygula-
lama sâhası bulmuştur. Kim tarafından icadedildiği bilinmemekte-
dir. Osmanlılar bu yazı tipini çok geliştirmişler, fakat Araplar buna
barbar yazısı diyerek küçümsemişlerdir. Bununla beraber Osmanlı
İmparatorluğu devrinde Irak ve Suriye'de de kullanılmıştır.

Rik'a en basit yazı tipidir. س gurubundaki harflerin dişleri kal-
kıyor, ikili ve üçlü diyakritik noktalar düz bir çizgi veya çatal şek-
linde bu yazı tipinde birleşiyor. Rik'a, işlek bir yazı olduğu cihetle
harfler bir çok şekilde birleşme imkânlarına elverişlidir. Bu türlü
gelişmeleri Divânî yazısından almışa benzemektedir.

Osmanlı memleketlerinde herkes, küçük daire ve makamlar Rik'a
yazısı ile yazmışlardır yazılarını... Kitabelerde, mühür ve madalya-
larda çok seyrek kullanılmıştır. Okullarda hüsn-i hat öğretmenleri
daima bu yazıyı öğretirlerdi. Basılı eserler de son devirlerde hep bu
türü yazı ile basılmıştır.

12 — Kısaltmalar (ihtisar) :

Lâtince paleografide kısaltmalar önemli bir konu olduğu halde,
Osmanlı paleografisinde pek az kısaltma kullanıldığı ve bunların bü-

yük bir bölümünün de kitaplarda (codex) geçtiğini söylemek mümkündür.

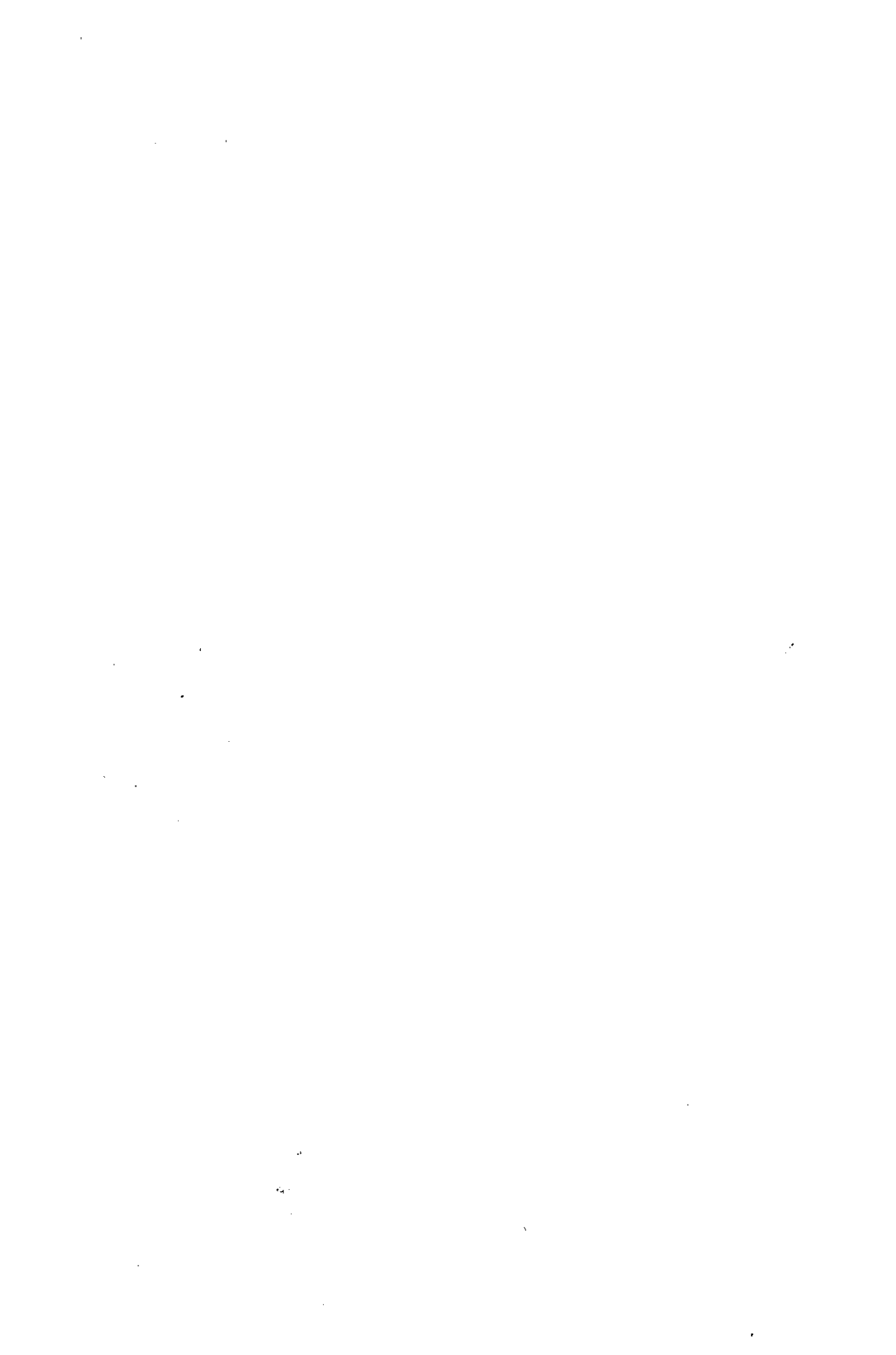
Vesikalarda rastlanan kısaltmalar iki türlü olabilir, biri bütün islâm dünyasına âit olanlar, öteki de Osmanlılarca, özel kültürleri ürünü olarak, kullanılanlar. الله kelimesi belgelerde ve el yazılarında خلد الله خلافته ؛ خير له ؛ خير الله ؛ عبدله ؛ عبدالله şeklinde yazılır. Peygamber adlarından sonra صلّم yerine صلى الله عليه وسلم ؛ خلداه خلافته عليه السلام ve الشّيطان kelimesinden sonra عليه السلام

Hasan ve Hüseyin isimleri yerine ربيع الاول (Hasaneyn), ربيع الاخر ve ربيع الاول ve ربيع الاخر yerine جاذى الاول ve جاذى الاخر

Ay isimleri kısaltma olarak yazılır, çok defa Defterlerde ay isimlerden başka gün işareti için يوم (gün) yerine م kullanılırdı. Meselâ م ١٢ ص (yevm 12 safer). Çok defa tekrarlanan مذكور مرقوم. مذكور sözlere yerine م harfi de kullanılırdı.

Kamerî ay adları birleştirilerek مصر رشن، رجب، مصر لذنء denilir ve الى آخره yerine الخ kısaltması yazılırdı. Bâzan vesikalarda ayrı ayrı و و yazıldığı görülür ki, bu harfler, bahis konusu olan kişilerin belli olmadığını gösterirdi.

Bâzi yabancı adlar târifi yapılarak harekesi gösterilir. Meselâ: (طمشوار) Tamışvar (پاپا) iki pâ-yı acemiye'nin fethi ile... « كرتاء مهمله وميم و سكون سين ميمم ايله »

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

M Ü H Ü R

1 — Mühür, hâtem (مهر، خاتم), Pâdişah mühürleri (مهر مایون):

Osmanlı devletinde ve toplumunda, resmî ve özel hayatta, mühürün pek büyük önemi ve rolü vardı. İmzâ yerinde kullanılmış olan mühür deyiminin eski sanskrit dilinden geldiği kabul edilmektedir. Sümer, Hitit ve Elam'ların yüzük şeklinde mühür kullandıkları kazılardan çıkan eserler arasında görülmektedir ki, Alaca-Höyük kazılarında bunlardan bir tane ortaya çıkmıştır.

Mühür kelimesinin farsça olduğu lûgatlerde belirtilir ve bu kelime arapçaya da temhîr مہر ve memhûr مہور şeklinde geçmiştir. Mühürün arapça karşılığı hâtem (خاتم) dir. Mühürün arap harfli yazıları muhtelif devirlerdeki islâm hükûmetlerinde görülmektedir. Bu mühürlerin bir kısmı yuvarlak ve bir kısmı da dört köşeli ya da beyazdır. Hem tuğra, hem de mühür yerine geçen, Moğol vesikalarında görülen damga (مخ)lar çeşitli büyüklükte, dört köşelidirler.

Mühürün sık sık kullanılışını, Prof. Fekete, büyük bir ihtimal ile, yüksek dereceli memurlardan pek çoğunun okuma-yazma bilmemeleri, yazıları imza etmek mümkün olmaması ile izahetmek istemektedir.

Osmanlı devletinde hükümdar tuğrasından sonra, tarihlerde hâtem-i şerif خاتم شريف, hâtem-i vekâlet خاتم وكالت ve genel olarak mühr-i hü-mâyün مهر مایون denilen ve hükümdarın mutlak vekili olmak sıfatıyla, nüfuz ve yetkilerin timsâli olan pâdişah mührü gelirdi. Pâdişahın mührünün önemi ve değeri, bunu elinde bulunduranın da ne kadar güçlü ve sözü geçerli olduğu, Koca Nişancı Celâl-zâde'nin vezir-i âzam Rüstem Paşa'yı şu surette tavsif ve tasvir etmesinde açıkça görülmektedir: (Tabakatül memâlik...)

Süleyman-ı zamanın mühürdârı
Şehâmet kûhunun sâhib-i vekarı
Elinde hâtem Şâh-ı güzinin
Kamû emrine râm ehl-i zemînin

Bu mühür, ilk zamanlarda vezir-i âzam, sonraları sadrâzam denilen hükümet başkanında bulunurdu. Hattâ bâzan yalnız mühür denilmekle sadrâzam anlatılmak istenirdi. Meselâ XVII. yüzyıl ikinci yarısındaki Osmanlı - Avusturya seferi (1683-1689) münasebetiyle yapılan bir müzakere sırasında «bu sefer ser-asker tâyini ile halledilemez ya Pâdişah ya da mühür gelmelidir» (Silâhdar Tarihi, II. s. 236) denilerek mühür tâbiri ile vezir-i âzamin bizzat sefere gelmesi lüzumu anlatılmıştır.

Osmanlı hükümdarlarından her birinin kendi adları ile babalarının adlarını ihtivâ eden, tuğra şeklinde üç ya da dört mühürleri vardı. Her hükümdar değıştikçe tuğra gibi mühür de değışirdi. Yeni hükümdarın kazdirdığı mühür gerekenlere verilir ve eski hükümdarın mührü geri alınarak hazineye konurdu. Bu yeni mühürlerden biri sadrâzama teslim edilirdi. Eğer sadrâzam başkentte bulunmayıp seferde veya dış memlekette ise mühür ya kapıcılar kethüdâsı ya da diğeri güvenilir birisi aracılığı ile ona gönderilirdi.

Sadrâzamlar kendilerindeki mühr-i hü-mâyün ile divân günlerinde defterhâne ile mâliye hazinesini mühürlerlerdi. Pâdişahların kendi şahsına ait mühürden başka öteki iki veya üç mühürden biri sadrâzama, diğeri has odabaşı denilen pâdişahın özel işlerine bakan adama, biri de harem dairesi hazinedarı olan bir kadına verilirirdi. Pâdişahların parmaklarına taktıkları yüzük şeklindeki tuğralı mühürleri zümrüt, diğeri de altın idi.

Osmanlı hükümdarlarının mühürlerinden IV. Murad, İbrahim, IV. Mehmet, III. Mustafa'nın mühürleri mâliye vesikalarında, cizye ve avâız akçelerinin iç hazineye konarak teslim edildiğine dair Bâbî-âli'ye geri yollanan mâliye belgelerinde görülmektedir:

Murad bin Ahmed Han mazaffer daimâ
İbrahim bin Ahmed Han muzaffer daimâ
Mehmed bin İbrahim Han muzaffer daimâ
Mustafa bin Ahmed Han Mazaffer daimâ

2 — Çeşitli tanınmış mühürler:

Celebi Sultan ünvanı ile eyâlet ve sancaklarda vâli olarak bulunan Osmanlı hanedanından şehzâdelerin tuğralarından başka tuğra biçiminde mühürleri de vardı. Karaman vâlisi II. Bayezid'in oğlu Şehinşah'ın (شہنشاہ) Şevval 915 (1510) tarihli emrinin kenarındaki mühürün yazısı (شہنشاہ بن بازید خان مظفر دایما) «Şehinşah bin Bayezid Han muzaffer daimâ, Kânunî Sultan Süleyman'ın şehzâdesi Kütahya vâlisi Bayezid'in şeyhülislâma gönderdiği bir mektubundaki mühürü de şöyledir: بازید بن سلیمان شاه مظفر دایما» Bayezid bin Süleyman Şah (muzaffer daima).

Kırım hanlarından Kırım Giray'ın mühürü 1168 (1755) tarihli ve tâlik yazı ile şöyledir: El-abdü yüdeb-ir, ve'llâhu yukaddir Kırım Giray. المبدید بر والله یقدر قریم کرای

Büyük mühürlerin metni iki bölümden oluşmaktadır: Biri mühürün asıl kısmı, sahibinin adını bildiren kısımdır: Yukarıdaki örnekte Kırım Giray adı gibi... diğeri de mühür sahibinin vazifesini ve niteliğini bildiren kısımdır ki, meselâ Ruscuk âyânı kapıcı-başısı Mustafa'nın şu mühürü bu konuda bir örnek olarak sayılabilir: Bende Mustafa ser-bevvâbîn-i a'yân-ı Ruscuk hâlâ. بنده مصطفی سر بواہین اعیان رسیق حالا

Mühürün ikinci kısmı, çok defa, ya meşhur bir beyit ya da arapça bir ibâre de olabilir: Kırım Giray'ın mühüründeki العبد یدبر والله یقدر ilâvesi gibi....

Mühürlere çok defa bâzı süsler de kazılmıştır ki, bunlara nakş-i arabî نقش عربی , nakş-i rûmî نقش رومی denilmektedir.

Bu süsler bâzan çiçek motifleri, bâzanda kartal, arslan gibi hayvan motifleridirler; bâzan kılıç, zülfikâr, ok ve yay topaz gibi silâh motifleri de görülür. Prof. Fekete, insan şeklini, sâdece, 1699 ahid-nâmesini hazırlayan Osmanlı murahhası, Mavrocordato'nun mühüründe gördüğünü bildirmektedir. Vezir Ferhat Paşanın Kanunî devrinde, Şehsuvar-oğlu Ali Bey'i öldüren ve sonra Semendire sancağına gönderilen, (ölümü 1524) mühürü şöyle idi:

هست واتق بفضل رب عباد — بندۀ خسرو جهان فرهاد

Hest vâsık bi-fazlı Rabb-i ibâd
Bende-i Husrev-i cihan Ferhâd

Sadrâzam Ayas Paşa'nın mühürü: كنى بالموت و اعظا احقر بالناس اياس

«Kefâ bi'l-mevti vâ'izan ahkar bi'n-nâs Ayas»

1636'da Revan muhasarasında şehit düşen Murtaza Paşa'nın mühürü :

سد اسلامك سپه سالارى حقك بندهسى — مرقتى پاشايم اولدر خان مراد افكندهسى

Sedd-i İslâmın Sipehsâları Hakkın bendesi-Murtazâ Paşayım ol-
dur han-ı Murâd efgendesi

BEŞİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DİPLOMATİK KURALLARI

1 — Osmanlı vesikalarının (belge) genel tasnifi:

a) Lâyik karakterdeki belgeler:

Bunlar hükümet ve idare hayatının, devlet yönetiminde dünya işleri ile ilgili konuların çeşitli alanlarına âit belgelerdir ki, başta gelenler pâdişah nâmına olanlardır ve nâme tipinde (nâme-i hümayun, ahidnâme-i hümayun), ferman ve berat şeklinde emir ve hükümlerdir.

b) Dinî karakterdeki belgeler:

Osmanlı toplumunun dinî hayatı ile ilgili vesikalar olup kadılık sicilleri, vakfiyeler, fetvâlar gibi belgelerdir.

2 — Nâme-i hümayun ve benzeri belgelerdeki unsurlar:

Rükün (erkân)

Belgelerdeki yazı bölümlerinin her bir düşünce parçasına, ihtiva ettiği unsurlara rükün ركن (erkân) denirdi.

Bu unsurların sayısı, şekli, belgenin (nâme, ferman, berat..) niteliğine göre değişirdi. Az önemli vesikalar az ve basit yazı hüknünü kapsardı; daha önemli ve tumturaklı olanlar ise daha çeşitli ve mürekkep bir şekilde olurdu.

3 — Dâ'vet دعوت (invocatio):

Her vesika, Osmanlıca da'vet ve lâtin diplomatik dilinde «invocatio» vesikanın yazıldığı kâğıdın üst tarafında bulunurdu. Genel konularla ilgili vesikalarda daha kısa ve daha basit idi; dinî nitelikte olanlar ise daha uzundu. Kraelitz, bu rükün için tahmîd, temcîd تعجيد terimlerini kullanmaktadır.

a) Dâvet «invocatio» formülleri:

Bu formüle vesikalarda iki türlü rastlanmaktadır.

I — Bir ya da iki kelimededen oluşan bir duâ formülü

II — Uzun, bâzan da satırlarca uzayan bir duâ formülü

Birinci kategoride Allahın adı ve bir sıfatı zikredilerek Tanrının yardımını ve muzaheretini dâvet edilmektedir.

İkinci kategoride Peygamberin ve dört halifenin şefaatinin dileyerek Tanrının yardımını ve muzaheretini isteyen bir formüldür.

b) Dâvet «invocatio» formülü örnekleri:

Çoğu kez kısaca «hüve هو » formülü kullanılırdı. Kelimenin anlamı «O» yâni Allahdır. Bir çok belgede de bu kelimenin kısaltılmış işâreti, tâlik yazısı ile yazılmış iki harf görülür (▲).

XVII. yüzyıl sonlarından beri bugüne kadarki uygulamada aynı şekil kullanılır.

Ağdalı, tumturaklı belgeler, yâni ahidnâmeler, nâme-i hümayunlar, fermanlar gibi önemli belgelerde uzunca dâvet «invocatio» formüllerine rastlanır ki, şu bir kaç örnek bu konuda bir fikir edinmeye yeter:

- I — هو الله سبحانه (Hüve'llâhu Subhânehû)
 II — الله تعالى هو الله سبحانه (Allahu taâlâ, Huve'llâhu subhânehû)
 III — هو العزيز الغنى المعنى المعين (Hüve'l-azîzü'l-ganiyi'l-mugni'l-mu'in)
 IV — هو الملك القدوس السلام (Hüve'l-melikü'l-kuddüsü'selâm)
 V — هو الله الفتاح ذو القوة المتين (Hüve'llâhu 'l-Fettâhu zu'l-kuvveti'l-metîn)
 VI — بسم الله الرحمن الرحيم وبه تقى (Bismi'llâhir-Rahmânir-Rahîm ve bihi sekati)
 VII — ذكر الله اعلى و بالتقديم احق و اولى (Zikru'llâhi a'lâ ve bi't-takdim ehak ve evlâ)

VIII — حضرت عزت غرت آلاؤه و تابت نماؤنك علو عنایت بی نهایتی و سرور کائنات و خلاصه موجودات محمد مصطفیٰ نك صلى الله عليه وسلم معجزاتی و درت یارانك كه ابوبكر و عمر و عثمان و علی در رضوان الله تعالى عليهم اجمعین ارواح قلاح اشباحلری مراقفتی ايله

Hazreti izzet-i garret âlâuhû ve tetâbe'at ni'amâuhunun uluvv-i inâyet-i bî-nihâyeti ve server-i kâ'inât ve hulâsa-i mevcûdât Muhammed Mustafa'nın —*salla 'llâhu aleyhi vesellem*— mu'cizâtı ve dört yârânın, ki Ebubekir ve Ömer ve Osman ve Ali'dir, —*Rıdvânü'llâhi ta'âlâ aleyhim ecma'in*— ervâh-ı felâh eşbâhları murafakatı ile»

Bunlara benzer kısa ya da uzun daha bir çok dâvet örneklerine belgelerde rastlanmaktadır.

4 — Pâdişah ile ilgili belgelerin sınıflandırılması:

Pâdişah tarafından çıkarılan belgeler, metinlerinin ilk kısımları bakımından üç guruba ayrılırlar:

I — Ünvan (intitulatio) başlangıçlı belgeler.

Osmanlı diplomatik terimi olarak ünvan, lâtince diplomatik terimi olarak da intitulatio denen ve pâdişahın vasıfları zikredilerek başlanan belgeler.

II — Elkab (inscriptio) başlangıçlı belgeler.

Bu tür belgelerde ünvan yoktur, fakat, elkab (inscriptio) denilen ve yazının muhatabi olan kimsenin vasıfları ile belge başlamaktadır.

III — Her ikisinden (ünvan ve elkab) yoksun olan, kısaca konuya giren bir başlangıcı ihtiva eden belgeler.

Vesikada metnin giriş kısmı mümkün olduğu kadar aynı kalmakla, bir çok vesikanın türü bu usûl ile tesbit edilebilir. Vesika türünün tesbitinde en büyük güçlük, vesika metninde bâzan iki, üç terim ile isimlendirilmesinden doğmaktadır. Bu isimlendirmeler birbirine çok yakın ve eş anlamda olunca, bunların aynı yazıda kullanılması sebebiyle, belge türünün tesbitinde çok ihtiyatlı olmaya ihtiyaç vardır.

Bütün bu vesika türleri arasında, yazılışı ve üslubü bakımından en gelişmiş, en dikkatli olanlar pâdişaha âit vesikalar, nâme adı altında toplanan belgelerdir ki, bunlar da ahit-nâme, sulh-nâme, fetih-nâme, beşâret-nâme, hülâsa nâme-i hümâyûn adlı olanlardır. Kezâ tevki' terimleri de bu tip pâdişaha âit vesikalara verilen hemen hemen eş anlamlı isimlendirmelerdir.

5 — Pâdişah ile ilgili belgelerin çok kullanılan isimleri ve sıfatları:

Pâdişah tarafından isdâr edilen, onun tuğra ve adını taşıyan belgelerin adı yanında mutlaka tek ya da çok terkiplerden ibâret sıfatlar görülmektedir ki, bunları şöyle sıralayabiliriz:

nişân-ı şerif-i âlişân	نشان شریف عالیشان
mektûb-ı meveddet-üslûp	مکتوب مودت اسلوب
ahidnâme-i izzet-nümûn	عهد نامه عزت نمون
ahidnâme-i hümâyûn	عهد نامه هایرن
nâme-i hümâyûn-ı izzet ve sâadet-meshûn	نامه هایرن عزت وسادات مشخون
nâme-i hümâyûn meserret-makrûn	نامه هایرن مسرت مقرون
nâme-i hümâyûn-ı izzet-makrûn	نامه هایرن عزت مقرون
iltifat-nâme-i pâdişâhî	الفتانامه پادشاهی

nâme-i şerif خط شریف ,hatt-ı şerif ,نامه شریف
 nâme-i saâdet-unvân نامه سادت عنوان
 hatt-ı hümâyûn خط هایون ,emr-i pâdişâhî امر پادشاهی
 emr-i şerif حکم شریف ,hükm-i şerif امر شریف
 emr-i münif-i vâcibül ittibâ' امر منیف واجب الاتباع
 hükm-i şerif-i cihan-mutâ' حکم شریف جهانمطاع
 tevki-i refî-i hümâyûn توقيع رفیع هایون
 ahd-i şerif عهد شریف , ahd-i hümâyûn عهد هایون
 fermân-ı celîlülkadr فرمان جلیل القدر
 fermân-ı hümâyûn فرمان هایون
 fermân-ı beşâret-unvân فرمان بشارت عنوان

6 — Vesikalardaki ikinci rükün: Ünvan (intitulatio):

Pâdişahların olağanüstü vesilelerle yazdırdıkları nâmeler özellikle, yabancı hükümdarlara gönderdikleri ahid-nâme gibi mektuplar, osmanlı pâdişahlarının, osmanlı diplomatik terimi olan ünvan, (lâtincede intitulatio) ile başlardı ki, bu, hükümdarın hâkimiyet ve salâhiyet sâhalarını kapsardı. Ünvanların sıralanışı sübjektif bir şekilde yapılır, pâdişah kendisinden birinci şahıs olarak bahsederdi ve bu formül XVII. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir.

Arab-fars kültür muhitine mensup ve eski bir geleneğe göre düzenlenmiş olan bu ünvan formülü tamamen türk karakterini muhafaza etmiş, ancak, muhtevası her zaman az çok değişmiş, bir çok ülkeye hâkim ve hükümran olan bir pâdişahın bütün memleketleri çeşitli şekilde sıralanmıştır. Bu konuda üç örnek vereceğiz:

a) 1525 tarihli Leh kiralına verilen ahidnâme-i hümâyûnda ünvan: «Ben ki sultânü's-salâtîn ve burhâni'l-havâkîn tâc-bahş-i husrevân-ı rûy-i zemin zıllüllâh-i fi'l-arz Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Karaman'ın ve Rum'un ve vilâyet-i Dulkadiye'nin ve Diyarbekir'in ve Kürdistan'ın ve Azerbaycan'ın ve Acem'in ve Şâm'ın ve Haleb'in ve Mısır'ın ve Mekke'nin ve Medine'nin ve Kudüs'ün külliyyen diyâr-ı Arab'ın ve Yemen'in ve dahi nice memleketlerin ki âbâ-i kirâm ve ecdâd-ı izâmım —*enâr-allâhu be-*

râhinehüm— kuvvet-i kahire ile fetheyledikleri ve cenâb-ı celâlet-meâbım dahi tîğ-i âteş-bâr ve şimşir-i zafernigârim ile fetheylediğim nice diyârın sultanı ve pâdişahı Sultan Bayezid oğlu Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Şâhim...»

b) 1553 tarihli Leh kiralına verilen ahidnâme-i hümâyûnda ün-vân: «Ben ki Sultan-ı salâtin-i zamân burhan-ı havâkin-i avân tâc-bahş-i husrevan-i cihân zıllullâhi'l-meliki'l-mennân Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Şam ve Halep ve Karaman ve Rûm'un ve vilâyet-i Dulkadriye'nin ve Diyârbekir'in ve Kürdistan'm ve Azerbeycan ve Van'ın ve Budun ve Tamışvar vilâyetlerinin ve Mısır'ın ve Mekke'nin ve Medine'nin ve Kudüs'ün ve Halilü'r-Rahmân'ın külliye diyâr-ı Arab'ın ve Yemen'in ve Bağdad ve Basra ve Cezâyir vilâyetlerinin ve dahi nice memleketlerin ki âbâ-i kirâm ve ecdâd-ı izâmım —*enâra'llâhu berâhinehüm*— kuvvet-i kahire ile fetheyledikleri ve cenâb-ı celâlet -meâbım dahi tîğ-i âteş-bâr şimşir-i zafernigârim ile fetheylediğim nice diyârın sultanı ve pâdişahı hazret-i Sultan Bayezid Han oğlu Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Şâh Hânım..»

c) 1565 tarihli ve Habsburg İmparatoruna verilen ahidnâme-i hümâyûn'da ünvan:

بن که سلطان سلاطين شرق و غرب صاحب قرآن ممالک روم و عجم و عرب
و قهرمان کون و مکان نریمان میدان زمین و زمان آق دکزک و قره دکزک و کعبه
معظمه و مدینه منوره نیک و قدس شریفک و تحت مصر نادره عصرک و ولایت یمن
و عدن و صنعانک و دارالسداد بغداد و بصره و لحسانک و مداین انوشین روانک
و دیار جزایر و آذربایجانک و دشت قبیچاق و دیار تاتارک و کوردستان و لورستانک
و کلیاً روم ایلی و آناتولی و قره مان و افلاق و بغداد و انکروس مملکتلرینک
و بونلردن غیره نیجه ممالک و دیار عظیم الاعتبارک پادشاهی و سلطانی سلطان
سلیمان خان ابن سلطان سلیم خانم .

«Ben ki Sultân-ı selâtin-ı Şark ve Garb sâhib-kırân-ı memâlik-i Rûm ve Acem ve Arab kahraman-ı kevn ü mekân Neriman-ı meydan-ı zemîn ü zamân Ak-deniz'in ve Kara-deniz'in ve Ka'be-i mu'azzama ve Medîne-i münevverenin ve Kuds-i şerifin ve taht-ı Mısır-ı

nâdire-i asrın ve vilâyet-i Yemen ve Aden ve San'ânın ve dâru's-sedâd-ı Bağdad ve Basra ve Lahsa'nın Medâin-i anuşin-i Revan'ın ve diyar-ı Cezâir ve Azerbaycan'ın ve Deşt-i Kıpçak ve Tatar'ın ve Kürdistan ve Luristan'ın ve külliye Rûmeli ve Anadolu ve Karaman ve Eflâk ve Boğdan ve Üngürüs memleketlerinin ve bunlardan gayri nice memâlik ve diyar-ı azimü'l-itibarın Pâdişahı ve Sultanı Sultan Süleyman Han ibn-i Sultan Selîm Hânım»

Prof. Fekete'ye göre, türkçe belgelerde, lâtince vesikalarda her zaman rastlanan Allah'a şükrân ifadesi olan formül, aslında, mevcut değildi; fakat sonraları, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren, lâtince «dei gratia» karşılığı olan «Allahın inayetiyle» formülü kullanılmaya başladı ki, bunu arap ve fars diplomatik etkisi ile olmayıp batı Avrupa diplomatik etkisine atfetmek gerekir.

7 — Vesikalardaki üçüncü rükün Elkab (inscriptio):

Pâdişah tarafından ısdâr edilmiş olan belgelerin ikinci gurubu, hükümdarın ünvan formülü ile değil, fakat, yazının muhatabının (mürselü'n-ileyh) osmanlı diplomatik dilinde «elkab» denilen ve o kişiye izâfe edilen sıfatlarla (Lâtince diplomatik terimi «inscriptio») başlamaktadır» (الغابات bâzan الغاب، لقب). Pâdişahın, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi v.s. gibi makam sahibi yetkili ve sorumlu görevlilere hitap eden emir ve fermanları ile yabancı hükümdarlara gönderilen alelâde nâmeler, mektuplar bu gurubun içindedir.

Osmanlı devletinde, elkab denilen resmî hitap formüllerinin, daha imparatorluğun kuruluş devrinde tesbit ve tatbik edildiği anlaşılmaktadır ki, bâzı önemli elkab formüllerini Fâtihi Kanunnâmesi diye adlandırılan «Kanunnâme-i Âl-i Osman'da (TOEM. ilâvesi) kaydedilmiş buluyoruz. Buna göre:

a) Sadrâzamların elkabı:

دستور أكرم مشير افخم نظام العالم ناظم منازم الامم انيس الدولة القاهرة
 مجلس سلطنة الزاهره مدير امور الجمهور بالرأى الصائب متم مهم الامام بالفكر
 الناقد مؤسس جناب الدولة والاقبال مخصص ارکان السلطنة والاجلال المحفوف
 بصتوف العواطف الملك الاعلى وزير اعظم...

«düstür-ı ekrem müşîr-i efham nizâmü'l-âlem nâzım-ı menâzımu'l-ümem enîsu'd-devletü'l-kâhire celisü saltanatu'z-zâhire müdebbir-i umûri'l-cumhûr bi'r-re'yi's-sâib mütemmim-i mehâmü'l-enâm bi'l-fikri's-sâikib müessis-i Cenâbü'd-devletü ve'l-ikbâl muhassıs-ı erkânü's-saltanati ve'l-iclâl el-mahfûfu bi-sunûfı l-avâtifi'l-meliki'l-âlâ ve-zîr-i âzam..... vezirlerin elkabı, genellikle, son fıkra çıkarılarak yapıldı.

b) Defterdarların elkabı :

Fâtih kanunnâmesinde defterdarların elkabı iki türlü olarak kaydedilmiştir:

I — Divân-ı hümayun'dan defterdara yazılan yazıda elkab şöyledir:

« افتخار الامراء والاكابر مختار الكبراء والافاخر مستجمع المعالي والمفاخر
ذوالقدر الاتم والصدر الاكرم المختص بمزيد عنايت الملك البارى خزانة عامرهمك
دفتردارى ... »

«İftihârü'l-ümerâ ve'l-ekâbir muhtârü'l-küberâ ve'l-efâhir müstecmau'l-maâlî ve'l-mefahir zülkadri'l-etemm ve-s-sadri'l-ekrem el-muh-tass bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'l-bârî hizâne-i âmiremin defterdarı»

II — Mâliye tarafından defterdara yazılan yazıda elkab şöyle idi:

« قدوة ارباب العز والاقبال عمدة اصحاب القدر والاجلال جامع وجوه
الاموال عامل الخزائن باحسن الاعمال المختص بمزيد عنايت الملك الاعلى خزانة
عامرهم دفتردارى ... »

«Kıdvetü erbâbü'l-'izz ve'l-ikbâl umdetü eshâbü'l-kadr ve'l-iclâl câmi-i vücûhi'l-envâl 'âmilü'l-hazâyin bi-ahseni'l-a'mâl el-muh-tass bi-mezîd-i 'inâyeti'l-meliki'l-â'lâ hizâne-i âmirem defterdârı»

c) Müfti, Hoca Efendi, Kadıasker (Kazasker) elkabı:

Fâtih kanunnâmesinde en yüksek seviyedeki ilmiye mensupları, yâni, pâdişah hocası, müfti ve kazasker elkabı şöyle kaydedilmiştir:

اعلم العلماء المتبحرين افضل الفضلاء المتورعين ينبوع الفضل واليقين وارث
علوم الانبياء والمرسلين كشاف مشكلات دينيه و صحاح متعلقات يقينه كشاف رموز
الدقائق حلال مشكلات الحقايق شيخ الاسلام والمسلمين مفتي انام المؤمنين المستفتي
عن التوصيف والتمييز خواجه مولانا محمد»

«a'lemü'l-'ulemâi'l-mütebahhirin efdalü'l-fudalâi'l-müteverri'in yenbûu
'l-fazl ve'l-yakın vâris-i 'ulûmi'l-enbiyâ' ve'l-mürselin keşşâf-ı müş-
kilât-i diniyye ve sahhâh-ı müteallikât-ı yakîniyye keşşâf-ı rûmûzu'd-
dekayik hallâl-i müşkilât-i hakayik şeyhü'l-islâm ve'l-müslimin müf-
tî-i enâmi'l-mü'minin el-müstagni 'ani't-tavsîf ve 't-tebyîn Hocam
mevlânâ Mehmed»

d) Yeniçeri ağası elkabı:

Fâtiş kanunnâmesinde yeniçeri ağası elkabı şöyledir:

افتخار الامجد والاکرام جامع المحامد والمکارم المختص بمزيد عنايت ملك الدائم

«iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim câmi'ü'l-mehâmid ve'l-mekârim el-muh-
tass bi-mezîd-i 'inâyet-i melikü'd-dâyim»

e) Şehir-emini ve Reis Efendi (Reisülküttâb) elkabı:

Aynı Kanunnâmede, o sıralarda önemli bir makam sahibi sayı-
lan Şehir-emini (Şehremini) ve Reisülküttabın elkabı şöyle belirtil-
miştir:

افتخار الاعالى والاعاظم مختار الاهالى والاکرام المختص بمزيد عنايت الملك الدائم

«iftihârü'l-e'âlî ve'l-e'âzîm muhtarü'l-ahâlî ve'l-ekârim el-muhtass bi-
mezîd-i 'inâyeti'l-meliki'd-dâyim»

f) Beylerbeyi elkabı:

امير الامراء الكرام كبير الكبراء الفخام ذوالقدر والاحترام صاحب العز والاحتشام
المختص بمزيد عنايت ملك العلام .

«emirü'l-ümerâ'i'l-kirâm kebirü'l-küberâi'l-fihâm zül-kadr ve'l-ihtirâm
sâhibü'l-'izz ve'l-ihtişam el-muhtass bi-mezîd-i 'inâyet-i meliki'l-
'allâm»

g) Sancakbeyi elkabı:

قدوة الامراء الكرام عمدة الكبراء النخام ذوالقدر والاحترام صاحب النز والاحتشام
المختص بمزيد عنايت الملك الملام»

«kidvetü'l-ümerâ'i'l-kirâm umdetü'l-küberâi'l-fihâm zü'l-kadr ve'l-
ihtiram sâhibü'l-'izz ve'l-ihtişâm el-muhtass bi-mezid-i 'inâyeti'l-me-
liki'l-allâm»

h) Mevâli (مولانا، موالى) ve Kadılar (500 akçe alan) elkabı:

«اقصى قضاة المسلمين اولى ولاية الموحدين معدن الفضل واليقين وارث علوم الانبياء
والموسلين حجة الحق على الخلق اجمعين المختص بمزيد عنايت الملك الممين»

«akzâ kuzâtu'l-müslimîn evlâ vülâtü'l-muvahhidîn ma'denü'l-fazl ve'l-
yakîn vâris-i 'ulûmi'l-enbiyâ' ve'l-murselîn hucetü'l-hakkı 'ale'l-halkı
ecma'în el-muhtass bi-mezîd-i 'inâyeti'l-meliki'l-mu'în»

Fâtih medreselerinde, Sahn-ı Semân ve Dâhil داخل müderrisle-
rinin elkabı:

افتخار العلماء المحققين مختار الفضلاء المدققين ينبوع الفضل واليقين وارث علوم الانبياء
والموسلين المختص بمزيد عنايت الملك الممين

«iftihârü'l-'ulemâi'l-muhakkikîn muhtârü'l-fudalâi'l-müdekkikîn Yen-
bû'u'l-fazl ve'l-yakîn vâris-i ulûmi'l-enbiyâ' ve'l-mürselîn el-muhtass
bi-mezid-i 'inâyeti'l-meliki'l-mu'în»

Günde 150 akçe alan kadıların elkabı daha kısadır:

«قدوة قضاة الاسلام عمدة ولاية الانام ميمز الحلال عن الحرام».

«kidvetü kuzâti'l-islâm umdet-i vülâti'l-enâm mümeyyizi'l-helâl 'ani'l-
haram.» Günde 150 akçeden az kadıların elkabı ise daha da kısadır:

«kidvet-ül-kuzât-ül-islâm 'umdet-i vülât-ül-enâm» «قدوة القضاة الاسلام عمدة
ولاية الانام»

i) Müslüman hükümdar ve emirler için kullanılan elkab:

اخوت مآب Uhuvvet-meâb , صاحب مسكه وخطبه Sâhib-i sikke ve hutbe
امارت مآب emâretmeâb

j) Çavuşların elkabı: قدوة الامائل والاقتران

«Kıdet-ül-emâsil ve'l-akrân»

Kâtiplerin elkabı kısa ve uzun olmak üzere iki türdür.

I — «Kıdvet-i erbâbü't-tahrîr قدوة ارباب التحرير

II — « عمدة ارباب القلم زبدة اصحاب الرقم مقبول اهل الديوان صاحب الفهم والاذعان »

«'Umdet-i erbâbü'l-kalem zühdet-i ashâbü'r-rakam makbûl-i ehlü'd-divân sâhibü'l-fehm ve'l-iz'ân»

k) Vezir rütbesinde olan beylerbeyilerin elkabı:

« دستور مكرم مشير مفخم نظام العالم وزيرم احمد پاشا »

«düstûr-ı mükerrerem müşîr-i mufahham nizâmü'l-'âlem vezirim Ahmed Paşa».

1) Vezir rütbesindeki Budin beylerbeyi elkabı:

XVI. yüzyılda Budin beylerbeyi Sokollu Mustafa Paşa'ya yazılan bir fermandaki elkabı Prof. Fekete şöyle tesbit etmiştir:

« دستور مكرم مشير مفخم نظام العالم مدير امور الجمهور بالفكر الثاقب متمم مهام الانام بالرأى الصائب ممد بنيان الدولة والاقبال مشيد أركان السعادة والاجلال المحنوف بصوف عواطف الملك الاعلى بدون محافظه سنده اولان وزيرم مصطفى پاشا... »

«düstûr-ı mükerrerem müşîr-i mufahham nizâmü'l-'âlem müdebbir-i umuri'l-cumhur bi'l-fikri's-sâkib mütemmim-i mehâmü'l-enâm bi'rre'yi's-sâib mümehhid-i bünyânü'd-devletü ve'l-ikbâl müşeyyid-i erkânî's-sa'âdeti ve'l-iclâl el-muhfûf-ı bi-sunûf-ı 'avâtifu'l-melikü'l-âlâ Budun muhafazasında olan vezirim Mustafa Paşa...»

m) Bir çok şahsa hitap eden bir fermanda elkabı:

«اعظم الاسماء الكرام افاخم الكبراء الفخام ذوالقدر والاحترام اصحاب العز والاحتشام المتحنن بمزيد عنايت الملك الاعلى ونديكدن استانته سعادته كنجه يول اوزرلرنده واقع اولان بكار بكيلىر ... »

«e'âzımu'l-ümerâi'l-kirâm, efâhimü'l-küberâi'l-fihâm zü'l-kadr ve'l-ih-tirâm eshâbü'l-'izz ve'l-ihtişâm el-muhtass bi-mezîd-i 'inâyeti'l-meli-

ki'l-â'lâ Venedik'den Âsitâne-i saâdetime gelince yol üzerlerinde olan beylerbeyiler»

8 — Hıristiyan hükümdarlar, devlet adamları ve kumandanların elkabı:

Pâdişahların hıristiyan hükümdarlara karşı kullandıkları elkab formülleri nisbeten daha sonraki gelişmelere ve ilişkilerin artmasına göre teşekkül etmiştir. Osmanlı türklerinin, XV. yüzyıldan ve özellikle Fâtiḥ devrinden itibaren, hıristiyan dünyası ile teması bulunmasına rağmen, Fâtiḥ kanunnâmesi, hıristiyan hükümdarlar için bir elkab formülü ihtiva etmemektedir. Bu tür formüller, batı hükümdar hanedanları ile meydana gelen daha sık muhaberele yapılması, bu yoldan ilişkilerin artması neticesinde sonraları teşekkül etmiş görünmektedir.

Hıristiyan hükümdarlara, kumandanlara şehir meclisleri gibi kuruluşlara hitap eden nâme-i hümayunlar ve türk makamları tarafından gönderilen mektuplar belli başlı şu elkab formülleri ile başlamaktadır:

a) Habsburg hükümdarlara hitap şekli, kullanılan elkab için başlıca iki formül görülmektedir:

I — «قدوة امراء العظام الميسويه اسوة كبراء الفخام في ملة المسيحية مصلح مصالح جماهير
الطايفة النصرانية صاحب اذبال المشمة والوفار صاحب دلائل المجد والافتخار ...»

«Kıdvetü ümerâi'l-'izâmi'l-'İseviyye isvetü küberâi'l-fihâm fi milleti
'l-Mesihîyye muslih-i masâlih-i cemâhirü't-tâyifetü'n-nasrâniyye sâ-
hib-i ezyâlü'l-haşmet ve'l-vekâr sâhib-i delâilü'l-mecd ve'l-iftihâr»

II — «افتخار الامراء العظام الميسويه مختار الكبراء الفخام في ملة المسيحية سنكه
مقسليانوش قرال سن ريم خلقتك كزیده وحرمتلوسی والامان ولايتك ايمرادوری وچه اسلوبن
وغزوات وسائر نجه ولايتلك قرال سن و حاکمی سن»

«iftiharü'l-ümerâi'l-'izâmi'l-'İseviyye muhtarü'l-küberâi'l-fihâm fi mil-
leti'l-Mesihîyye sen ki Maksimilyanoş kıralısın Rım (Roma) halkının
güzide ve hürmetlüsu ve Alaman vilâyetinin imparatoru ve Çek ve
Üsloven ve Hirvat ve sâyir Nemçe vilâyetlerin kıralısın ve hâkimisin»

b) Venedik dojunun elkabı:

I — افتخار الامراء اليسويه مختار الكبراء المسيحية موسى بنیان الدولة الافرنجيه صاحب الطبل واللم مستخدم الطوائف النصرى بالطف الكرم ونديك دوزى

«iftiharü'l-ümerâi'l-'İseviyye muhtarü'l-küberâi'l-mesihyye müessis-i bünyânü'd-devletü'l-efrenciyye sâhibü't-tabl ve'l-'âlem müstahdemü't-tavayifü'n-Nasârâ bi'l-lûtfi'l-kerem Venedik doju»

II — افتخار امراء العظام اليسويه اختيار كبراء العظام فى ملة المسيحية مصلح مصلح جاهير الطائفة النصرانيه صاحب اذيال الحشمة والوقار صاحب دارين المجد والافتخار ونديك دوزى. «iftihar-ı ümerâi'l-'izâmi'l-'İseviyye ihtiyâr-ı küberâi'l-fihâm fi milleti'l-Mesihyye muslih-i masâlih-i cemâhiri't-tâyifeti'n-Nasrâniyye sâhib-i ezyâlî'l-haşmet ve'l-vekâr sâhib-i dâreyni'l-mecd ve'l-iftihâr Venedik doju»

III — قدوة الامراء العظام اليسويه عمدة الكبراء العظام فى ملة المسيحية مصلح مصلح جاهير الطائفة النصرانيه صاحب اذيال الحشمة والوقار صاحب دارين المجد والافتخار ونديك دوزى. «kîdvetü'l-ümerâi'l-'izâmi'l-'İseviyye 'umdetü'l-küberâi'l-fihâm fi milleti'l-Mesihyye muslih-i masâlih-i cemâhirü't-tâyifeti'n-Nasrâniyye sâhib-i ezyâlî'l-haşmet ve'l-vekâr sâhib-i dâreyni'l-mecd ve'l-iftihâr Venedik doju»

IV — مفخر السلاطين فى دين المسيحية افخر الحواقين فى مذهب اليسويه صاحب الدير والناقوس مختار الاصل والنادوس ونديك پادشاهى ...»

(Semiz Ali Paşa'nın 1546'da Soyfa'dan Venedik doğuna gönderdiği mektupta elkab. krş. T. Gökbilgin, Venedik devlet arşivindeki vesikalar, vesika 42).

«Mefharü's-salâtın fi dini'l-Mesihyye efharu'l-havâkîn fi mezhebi'l-'İseviyye sâhibü'd-deyr ve'n-nâkus muhtârü'l-asl ve'n-nâdüs Venedik pâdişahı»

c) Leh kiralı, Fransız kiralı v.d. elkabı:

Leh kiralı elkabı:

I. قدوة الامراء العظام اليسويه

«kîdvetü'l-ümerâi'l-'izâmi'l-'İseviyye»

II. حالیا لیه قرالی اولان [شمدکیحالده لیه ولایتک قرالی] سجز موندوس آغستوس
(krş. V.D.A.V. vesika 2)

«hâliyâ leh vilâyetinin kiralı olan Sigismanduş Augustos»

Fransız kiralı elkabı:

I. افتخار الامراء الملة المسيحية مختار كبراء الطائفة العيسويه فرانجه قرالی
فرانجسقوش...»

(krş. V.D.A.V. vesika 185)

«iftihârü'l-ümerâi'l-milleti'l-Mesihyye muhtâr-ı küberâi't-tâyifeti'l-İseviyye Françe kiralı Franceskoş»

II. فرانسه پادشاهی

«Fransa pâdişahı»

d) Avusturya Palatinusu, ümerâsı ve Erdel hâkimleri elkabı:

1630'da sadaret kaim-makamı Recep paşadan Avusturya İmparatorluğu Palatinusu (şansölyesi) Eszterházy Miklós'a gönderilen nâmede şu elkab görülür:

« افتخار الامراء المظام العيسويه مختار الكبراء النخام في الملة المسيحية مصلح مصالح
جامع الطائفة النصرانية نمجه ايمرادورى دوستمز طرفندن مجار بلاطينوشى اولان... »

«iftihârü'l-ümerâi'l-izâmi'l-İseviyye muhtârü'l-küberâi'l-fiham fi'l-milleti'l-mesihyye muslih-i masâlih-i cemâhîrî't-tâyifetü'n-Nasrâniyye Nemçe imparatoru dostumuz tarafından Macar palatinuşu olan»

Yine 1630 tarihinde aynı adam tarafından, o sırada Erdel'i idare eden ve 1629'da ölen Bethlen Gáhor'un zevcesi bulunan Katherina von Brandenburg'e yazılan bir mektuptaki elkab:

افتخار التحدرات المسيحية مختار الموقرات العيسويه مصلح مصالح الطائفة النصرانية سابقا
أردل حاكمسى اولان قراليجه قطارينه برانده بورغ «

«iftihârü'l-muhadderâtü'l-Mesihyye muhtariü'l-muvakkirâtü'l-İseviyye muslih-i masâlihü't-tâyifetü'n-Nasrâniyye sâbikâ Erdel hâkimesi olan Katherina von Brandenburg...»

Bu sıralarda Budin beylerbeyi Hasan Paşa da Avusturya palatinusu Eszterházy Miklós'a yazdığı mektupta şu elkabı yazıyordu :

« دولتلو دوستمز وحقیقتلر قوکشومز ماجار طایفه سنک پلاطینوشی دوستمز استرحازی
میقلوش»

«devletlu dostumuz ve hakikatli komşumuz Macar tâyifesinin palatinoşu dostumuz Esrterházy Miklós...»

Öte yandan, XVI. yüzyıl sonlarında Habsburg arşidükü Matyas'a, Osmanlı ümerâsından biri tarafından gönderilen bir mektupta şu elkab görülmektedir:

« ذوالدولة العلیه صاحب رفة الجلیلة ماتیاش هرsek دوستمز... »

«Zü'd-devletü'l-'aliyye sâhib-i rif'atü'l-celîle Matyas hersek dostumuz...»

e) Macaristan'daki yerli makamlar elkabı:

I. « مفاخر اعیان الملة المسیحیه شکشوار براولی... »

«mefâhir-i 'âyânü'l-milletü'l-Mesihîyye Segesvár birav (biro hâkim) ları»

II. « قدوة الاعیان الملة المسیحیه زبن قلمسی براولی... »

«kıdvetü'l-'âyânü'l-milletü'l-Mesihîyye Zibin (Szeben) kalesi biravı (biro)...»

III. مفاخر الامراء و اعیان الملة المسیحیه زینبی برو واردل ولایتک بکری
واعیان و بالجملة صغیر و کبیری...»

«mefahirü'l-ümerâ' ve 'âyânü'l-milleti'l-Mesihîyye Zibin (Szeben) biro ve Erdel vilâyetinin beyleri ve 'âyânı ve bilcümle sağır ve kebiri...»

Öte yandan, XVII. yüzyılda, Macaristan'da Papa kalesindeki Fransız kumandanına yazılan bir mektupta elkab:

«قدوة امراء الملة المسیحیه عمدة کبراء الطایفه العیسویه مصلح مصالح الزمرة النصرانیه پاپا
قلمسندہ فرانجهلو عسکرنه سردار اولان قودونل (قولونل)»

«kıdvetü ümerâ'ü'l-milleti'l-Mesihîyye 'umdetü küberâi't-tâyifeti'l-'İseviyye muslih-i masâlihi'z-zümreti'n-Nasrâniyye Papa kalesinde Françalü askerine serdar olan kolonel...»

9 — Du'â دعا (Salutatio) formülü:

Osmanlı diplomatik kurallarında, vesikalarda hitap edilen kimsenin adının veya, adı zikredilmemişse, vazife, memuriyet ve rütbesinin peşi sıra bir duâ formülü gelir ki, lâtince diplomatik ilminde, vesikalarda bunun için kullanılan terim «salutatio» dur. Bu duâ formülü, hitap edilen kimsenin rütbesinin, şan ve şerefine uzun sürmesi ve daha da yücelmesine ilişkin iyi dilekleri kapsar.

Bu formülün metnini, bâzı yüksek devlet görevlileri ile ilgili olarak, Fâtih kanunnâmesi (Kanunnâme-i âl-i Osman) tesbit etmiştir ve ayrıca daha sonraları uygulamalar da bu formülleri geliştirmiş ve zenginleştirmiştir.

a) Müslümanlar için kullanılan duâ (Salutation) formülleri:

Fâtih kanunnâmesi sâdece dört elkab için böyle bir duâ formülü kaydetmiştir:

I — Vezirler ile ilgili olarak: ادام الله اجلاله

«edâm-allâhü iclâlehû»

II — Müfti (Şeyhülislâm) ve Hoca (خواجه سلطانى) ile ilgili olarak « ادام الله تعالى فضائله » («edâm-allâhü tâ'âlâ fezâ'ilühû»

III — Defterdar elkabından sonraki formül دامت مماله dâmet ma'âliyeh

IV — Beylerbeyi ile ilgili olarak دام اقباله dâme ikbâlühû»

Daha sonraları, zamanla, bir çok türlü duâ (Salutation), formülleri gelişti: Meselâ:

Vezirler için « جمال الله پایه » Ce'ale'llâhu pâyehû» veya « ادام الله تعالى مماله » edâme'llâhü ta'âlâ ma'âliyeh... (bu formülün o devirdeki lâtince karşılığı) Cuius celsitudo sit perpetua» idi).

Yahut da: « پاشا يصر الله تعالى مايشا »

«..... Paşa yesser-allâhu ta'âlâ mâ yeşâ»

defterdar için « دام علوه » dâme 'uluvvuhû»

Sancakbeyi için « اعلی الله شأنه دام عزه »

«dâme 'izzühû, a'l-allâhü şânehû»

Kadılar için «Zîde fazluhû زيد فضله

Nâib için « زيد علمه » «zîde 'ilmühu»

Şeyhler için « مد الله طلاله medd-allâhü zilâlehû...»

Ağa, müteferrika, çavuş ve benzer rütbedekiler için»

اعلى الله قدره ، زيد قدره : دام مجده ، زيد مجده .

«Zîde mecduhû, dâme mecduhû, zîde kadruhû, a'l'allâhü kadrehû»

Kırım hanı için « دامت معاليه بنات الملك المتان »

«dâmet ma'âliyah bi-'inâyeti'l-meliki'l-mennân»

b) Hıristiyanlar için kullanılan duâ (Salutation) formülü:

Hıristiyanlar için kullanılan formüller islâmlarınkinden tamamen farklıdır. Müslümanlar hakkında, Allahdan, şân ve şereflerinin artması, rütbe ve payelerinin yükselmesi, yüceliklerinin devam etmesi temenni edildiği halde, hıristiyanlar için kullanılan duâ formüllerinde, muhatabın iyi bir âkibet, hayırlı bir sona erişmesi, yâni, gerçek yolu bulması, dolayısıyla, islâm dinini kabul etmesi, hidâyete erişmesi dilenmektedir.

(ختمت غواقبه بالحير) «hutimet 'avâkibuhû bi'l-hayr

«hatem-allâhu 'âkibetühu fî dini'z-zekiyye (ختم الله غواقبه بالحير والدين الزكية

ختم الله تعالى غواقبه بالحير والرشاد واحسن اليه سبيل الصواب والهداد

«hatem-allâhu ta'âlâ 'avâkibehu bi'l-hayr ve'r-reşâd ve ahsene ileyhi sebîle's-savâb ve's-sedâd»

« vafakahu-allâhu ta'âlâ وفق الله تعالى »

« aslah-allâhu ta'âlâ şânehum اصلاح الله تعالى شأنهم »

« heda'llâhu ta'âlâ ilâ sırât-il-mustakim هدى الله تعالى الى صراط المستقيم »

Duâ formülünden (salutatio) sonra, vesikanın konusunu ihtivâ eden ve mazmun مضمون denilen metne girişi şu cümle sağlamaktadır
«Tevkî'-i refî'-i hümâyun vâsıl
توقيع رفيع مايون واصل اوليجق معلوم اولاكه
olacak ma'lûm ola ki»

10 — Nakil, iblâğ (نقل و ابلاغ) (narratio, expositio)

Ferman, emir, hüküm gibi bir vesikanın niçin yazıldığını anlatan, yazılış sebebini teşkil eden olayın cereyan şeklini, sebep ve şartlarını ve sairesini bildiren kısma Osmanlı diplomatik dilinde nakil ya da iblâğ, genel diplomatik terimi olarak narratio ya da expositio denilmektedir ki, bu kısımda, veziri âzam, vezirlerin veya diğer yüksek derecedeki görevlilerin arz ve raporları, herhangi bir şahsın veya topluluğun ricası, ya da şikâyeti özetlenir, belirtilir.

Nakil ve iblâğ (narratio, expositio) kısmı anlatıldıktan sonra daima şu ibareler gelmektedir:

.....buyurdum ki hükm-i şerifimle vardığımda (vusul bulduğunda)
.....buyurdum ki hükm-i şerifim vusul bulucak..
.....buyurdum ki hükm-i şerif-i vâcibü'l-ittibam ile واجب الاتباع
âdemleri vardukta...

Bu ibâreler, genellikle, yazı metninin ortalarına düşmektedir ve bir kelime ya da bir harf uzatılarak (حکم شریفله بیورومکه) «hükm-i şerifimle buyurdum ki» dikkat çekilmektedir.

Osmanlı vesikalarındaki narratio (expositio) kısmına bir örnek olarak, h. 953 (1546) tarihli ve Gelibolu kadısına gönderilen bir ferman (emir) metninde şu cümleleri gösterebiliriz:

«... nefs-i Gelibolu'da vâkî olan Saruca Paşa câmiinin cemâati dergâh-ı muallâma arz-ı hâl edip câmi-i mezburun minâresi mukaddemâ zelzeleden yıkılıp harap olup sâbika mütevellî olan Ubeydullah şerefesine dek yapıp şerefesinden yukarısını hâliyâ metevellî olan Hamza yapıp tamam eyledi mezbûr Hamza'nın harc-ı zâyidi ve bel'iyâtı ve ketmiyyâtı vardır şer'ile görülmesin talep ederiz deydü bildirdiler öyle olsa... Çavuşum Mehmed mübaşir tâyin olundu imdi buyurdum ki hükm-i şerifim vusul buldukta...»

11 — Emir, hüküm (dispositio):

Ferman ve nâmenin nakil, iblâğ, yâni, narratio ve expositio kısmında anlatılan şeyin hâl, şart ve sebeplerinin tekrarlanmasından sonra, Osmanlı diplomatik terimi olarak Emir veya Hüküm, genel diplomatik istilâhı olarak da Dispositio denen kısım ifade olunmaktadır. Özellikle belirtilmektedir ki, fermanı alacak kimse, bu emir ve hükmü büyük bir dikkatle, adâlet dairesinde (tamam ihtimamla, hak üzere) yerine getirmelidir, bu işin icrasından sorumludur.

Buna dair bir örneği yine yukarıda zikrettiğimiz vesikadan alalım:

«..... müteveli-i mezburu getürdüp mimarlarla ve ehl-i vukuf kimesneler mahzarında minâreye harc ettüğü akçenin müfredat defterlerinden ve yerlü yerinden dakika fevt etmeyip hesabın göresin.. şer' ile hükmedip vakıf için bi-kusur aliveresin... hakk-ı sarîhe ve şer'-i kavime tâbi olasin.. tevliyeti bir mahal ve münâsip kimesneye tevcih edip âsitâne-i saâdetime arz edesin...»

12 — Te'kid تَكِيد Tehdid تَهْدِيد (Sanctio) formülü.

Osmanlı diplomatik kuralı olarak, vesikalarda bir de te'kid ve tehdid formülü görülmektedir ki, genel diplomatik dilinde Sanctio terimi ile ifade edilir ve hüküm, emir (dispositio) formülüne eklenirdi. Bunun çeşitli ifade şekilleri vardı, en çok kullanılan formülleri şöyle sıralayabiliriz:

«aslâ öZRÜN makbul olmayıp eşedd-i ukûbete müstahak olursun», «mütenebbih olmayanların haklarından gelinir».

«..... ÖZÜR ve bahâne asla makbûl ve mesmû' olmayıp müstahakk-ı itâb-ı azim vâki' olursuz bilmiş olasıza ona göre ihtiyat ve ihtiraz edip... dahl ve taarruz olunmaktan ziyâde hazer eyleyesiz... (krş. V.D.A. vesika 100, 1523'de Hersek sancakbeyine gönderilen bir ferman).

Yabancı hükümdarlara yazılan nâme-i hümâyunlarda elkabdan sonra yazının en önemli kısmı, yâni, balyos ya da elçi zarf ve mek-

tubunun, resmi raporların veya başka kaynaklardan alınan haberlerin açıklanması yapılmakta ve bundan sonra da dispositio, yâni, emir ve hüküm kısmı bildirilmekte idi. Bu nâme-i hümayunlarda, eğer barış devrinde dostluk havası içinde yazılmışlarsa, narratio ve dispositio kısımları, zâhiren, pek göze çarpmazdı. Ancak, hıristiyan hükümdarlara karşı yazılan nâme-i hümayunlarda, sadece, Kanunî Sultan Süleyman âmirâne bir şekilde iradesini belirtmeyi âdet edinmişti. Bu konuda bir örnek olmak üzere, bu pâdişah tarafından şubat 1542'de Venedik dojunu gönderilen nâme-i hümayundaki şu cümleleri buraya aktarmak isteriz (krş. V.D.A. vesika 18) :

«معلوم اولاکه بوندن اول آبا واجداد من زمانلرنده و بنوم ایام سعادت هایونمده و نندیک بکبری یوجه آستانمزہ اخلاص ایله عبودیت عرض ایدوب محبت و دوستک اوزره ایکن صکره دن بعض خصوص واقع اولغله مابینده کدورت و وحشت اولدوغی اجلدن دارنده حکم شریف جهاتمطاع آلویز و بادوری ایلچی تعیین ایلیوب مروتلو آستانمزدن عنایت و مرحمتلر رجا ایلیوب واقع اولان کنهه و خطالر کوز عفو اولنسی بابتده انواع تضرعلر و نیاز آندوکگزلی مزبور ایلچیکیز عتبه علمناهمه کلوب کلیا احوالکیزی علی وجه التفصیل عرض ایلدکده مزید مرحمت پادشاهاتم ظهوره کتوروب»

«Ma'lûm olaki bundan evvel âbâ ve ecdâdımız zamanlarında ve benim eyyâm-ı saâdet-i hümayunumda Venedik Beğleri yüce Asitanemize ihlâs ile ubudiyet arz idüp muhabbet ve dostluk üzere iken sonradan bazı husus vaki olmağla mâ-beynde kudûret ve vahşet olduğu ecilden dârende-i hükm-i şerîf-i cihân-muta Alviz ve Badori ilçî tayin eyleyüp mürüvvetlü Âsitanemizden inayet ve merhametler rica eyleyüp, vâkı olan günah ve hatalarınız afv olunması bâbında envâ-ı tazarrular ve niyaz itdüğünüzi mezbûr ilçiniz atebe-i âlem-penâhıma gelüp külliyyen ahvalinizi alâ vechi't-tafsıl arz eylerdükde mezîd-i merhamet-i pâdişâhânem zuhûra getürüp...»

Tekid formülü, uzun ve zengin üsluplu, tumturaklı Pâdişâh nâme-i hümayunlarında, bu arada ahidnâmelerinde yemîn şeklinde de kendini göstermektedir, ki bunun metni türkçe ibârelerle şu şekildedir :

جناب جلالت ما بدمن دخی ایمان مغلظه ایله یمن ایدرم که یری و کوکی یارادن

پروردگار حقیچون بو معاهده اولنان مدت ایچنده عهده مغایر بکلر بکیلمزندن و بکلرمن و سوباشی و ویوده لرمزندن بالجمله سرحد ممالک اسلامیهده اولان عساکر حوز ماژمدن وقوت قاهره و سطوت باهرم ایله فتح اولنان أردل ولایتک قرالی استفان قرال و افلاق و بغداد و یوده لرمدن و سائر خراج کنار کفره قلمردن که بو دوستلقده بله در سزه متعلق مملکت و ولایته و رعایایه و بالجمله تحت حکومتک زده اولان یرله و اوچلره اصلا دخل و تعرض اولنموب ضرر و زیان و تعدی اولماز:

Cenâb-ı celâdet-mabâbımdan dahi eymân-ı muğallaza ile yemin ederimki yeri ve göğü yaratan Perverdeğer hakkıyçün bu muâhede olunun müddet içinde ahde mugayir beğlerbeğilerimizden ve beğlerimiz ve subaşı ve voyvodalarımızdan bilcümle serhadd-ı memâlik-i İslâmiyyede olan asâkir-i hurez -meâsirimden ve kuvvet-i kâhire ve satvet-i bahirem ile feth olunan Erdel vilâyetinin kralı İstefan Kral ve Eflak ve Boğdan voyvodalarımından ve sâir haraç-güzar kefere kullarımından ki bu dostlukda biledür, size müteallık memleket ve vilâyete ve reayaya ve bi'l-cümle taht-ı hükümetinizde olan yerlere ve uçlara asla dahl u taarruz olunmayup zarar u ziyân ve teaddî olunmaz.

Tekid formülüne bir de lanet şeklinde rastlanmaktadır. Çok kullanılan lanet formülü şöyledir :

«bu hükmü tutmayanları yer ve gök kabul etmesin»

Sert tehdid formülleri ise şöyle görünmektedir :

«bir iş eylen ki sonra pişman olmayasız» مظلمه کوز کندو بوینوکزه بلش
mazlemenüz kendi boynunuza bilmış olasız

Fermanın muhatabı olan kimse, eğer affedilmişse»

«şimdiyedek olan günahınızı affyledim kemâkân kullarınısız»

Eğer tekrar sadakatten ayrılırsa şu tehdit formülü kullanmaktadır :

«کلیا یاقلوب بیقلوب طاش طاش اوزره قالیوب خراب اولق مقرردر»

Külliyyen yıkılıp yıkılıp taş taş üzre kalmayup harab olmak mukarrerdür.

Pâdişah ferman, emir ve hükümleri daima şöyle sona ermektedir ki, bunları da birer te'kid formülleri olarak kabul edebiliriz :

«Şöyle bilesiz alâmet-i şerife itimad kılasız» شویله بلاسز علامت شریفه اعتاد
Burada zikredilen «'âlâmet-i şerif»den maksat Tuğradır.

13 — Pâdişah, saray, devlet ve hükûmet adları ve vasıfları:

Pâdişah fermanları ve diğer emir ve hükümler pâdişahın şahsını, sarayını, devlet idaresini bir çok sıfatlar ekleyerek ifâde etmişlerdir ki, zamanla bunlar daha da çoğalmış ve bu vasıflar daha başkalarının arz ve takrirlerinde zikredilmiştir; en çok kullanılanları şunlardır :

- «cenâb-ı saltanat-meâb» جناب «بلطنت مآب»
 «cenâb-ı celâlet-meâb» جناب «جلالتمآب سادت نصاب شوکت انتساب رفت اکتساب
 saâdet-nisâb şevket-intisâb rif'at-iktisâb»
 «âsitâne-i saâdet-â'siyân» آستانه سادت آشیان
 «âsitâne-i saâdet-meâb» آستانه سادت مآب
 «âsitâne-i devlet-penâh» آستانه دولت پناه
 «sitâne-i feyz-âşiyân» آستانه فیض آشیان
 «âsitâne-i 'âliyü'l-mekân» آستانه عالی المکان
 «âsitâne-i 'izzet-bünyân» آستانه عزت بنیان
 «Yüce âsitâne» Yüce destgâh» Yüce دستکاه
 «sa'âdet-nisâb» dergâh-ı درگاه سادت نصاب
 «sa'âdet destgâh ve bârgâh-ı rif'at-penâh» dergâh-ı درگاه سادت دستکاه وبارگاه رفت پناه
 «âli» dergâh-ı درگاه عالی
 «muallâ» dergâh-ı درگاه معلا
 «'izzet-destgâh» dergâh-ı درگاه عزت دستکاه
 «'ünvân» dergâh-ı درگاه سادت عنوان
 «devlet-penâh» dergâh-ı درگاه دولت پناه
 «yüce dergâh» Yüce دستکاه
 «sa'âdet destgâh» dergâh-ı درگاه سادت دستکاه
 «makrûn» rikâb-ı همایون شوکت مقرون
 «'azamet-penâh» südde-i سنیه عظمت پناه
 «medâr» südde-i سده سادت مدار

südde-i seniyye-i sa'âdet-destgâh»
 südde-i seniyye-i azamet-penâh ve
 'atebe-i 'aliyye-i zafer-destgâh»
 pâye-i serîr-i 'âlempenâh»
 pâye-i serîr-i sa'âdet-masîr»
 'atebe-i 'aliyye-i sa'âdet-destgâh»
 melce-i havâkîn-i zevi'l-iktidâr»
 melâz-i salâtin-i 'âlî-mukdâr»
 melce'-i salâtîn-i enâm»
 melce'-i salâtîn-i nâmdar»

14 — Hatime «حَاتِمَة» tarih, tarih koyma, mahall-i tahrîr :

a) Hatime, mektup tamamı:

Vesîkalarda tarih (datum) dan önce-bâzan da sonra-yazının sonunu bildiren, hâtîme ya da mektup tamamı denilen bir ibâre bulunurdu ki, bu emir, hüküm niteliğindeki vesîkanın mühtevâsının samîmi, sıcak ya da soğuk, resmî olmasına göre bir edâ ve üslûp taşırdı:

es-selâm 'alâ men-ittiaba'a'l-hüdâ»
 inşa'allahü'l-'azîz»
 mukarrer buyurula inşa'allahü ta'âlâ

b) Tarih, arapça, türkçe tarih koyma:

Vesîkanın sonunda tarih (datum) belirten şu formüller görülür:
 hurrîre fi...; kütibe fi...; tahrîren fi...

evâ'il-i Muharrem (1-10):

evâsıt-ı Safer (11-20)

evâhir-i Receb (21-30)

(pazar) يوم الاحد (pazartesi), يوم الاثنين (salı), يوم الثلاثاء (cumartesi), يوم السبت (cuma), يوم الجمعة (perşembe), يوم الخميس (çarşamba)

Kameri ayların harflerle gösterilmesi:

م (muharrem), ص (safer), ر (rebiülevvel), ر (rebiülahir), جم (cemâziyülevvel), جم (cemâziyülahir), ب (receb), ش (şaban), ن (ramazan), ل (şevval), ذا (zilkâde), ذ (zilhicce).

Maliye defterlerinde, kameri ay adları yanında, bâzan Batıda Hıristiyan dünyasında kullanılan lâtin asıllı ay adlarına da rastlanmaktadır:

ماجو (nisan), أبريل (mart), مارس (şubat) میواریس (ocak), یانوارس (mayıs), اوتورس (eylül), اوتورس (agustos), اوتورس (kasım), دیکورس، دیکورس (aralık).

Bâzen de hicri tarih konulduğu şöylece belirtilmiştir :

من الهجرة النبوية عليه افضل الصلوة والسلام (عليه افضل التحية)

Mine'l-hicreti'n-Nebeviyye aleyhi efdalu 's-salât ve's-selâm (aleyhi efdatü't-tahiyye)

Ahidnâmelerde ise şu türkçe ibâreli tarih koyma şekli görülmektedir:

وبو عهد نامه هاپون بزوم اولو ييغمبرموز حضرت محمد مصطفيٰ تك صلى الله عليه وسلم
تاريخنك طغور يوز فرق يدنجي ييلك جامدى الاخيرينك اولكي كوننده يازلدى كه حضرت عيسى
عليه السلام تاريخندن اوختورس اينك اكنجى كونيدر.

Ve bu ahidnâme-i hümayun bizim ulu Peygamberimiz hazret-i Muhammed Mustafa -salla'llâhu aleyhi ve sellem - târihinin tokuz yüz kırk yedinci yılın Cemâziye'l-âhirinin evvelki gününde yazıldı ki hazret-i İsa - aleyhi's-selâm - târihinden uhturus ayının ikinci günüdür.

Hudut boylarında, eyâlet ve sancaklardaki Türk makamları tarafından gönderilen mektuplarda yine türkçe tarih koyma formülleri görülmektedir. Arapça tarih koyma, arap ve fars kültürünün hâkim olduğu muhitlerde yazıldığı, senesi, ayı ve günü belirtildiği halde, türkçe tarih koyma, arap ve fars kültür muhitinden uzak yerlerde, sadece türkçe üslûbun hâkim olduğu yerlerde hudut boylarındaki eyâlet ve sancaklardaki Osmanlı makamları tarafından yazılmış mektuplarda kullanılmış, fakat çok defa senesi, ayı yazılmamıştır. Bu konuda 1552-1554 senelerine âit bâzı örnekler şöyledir:

I — Bu kâğıt Muharrem ayının beşinci günü Budin'de yazılmıştır.

II — Bu mektup dahi bu ayın on dokuzuncu gününde yazılmıştır.

III — Bu mektup Budun'da bu ayın yirmi ikinci gününde yazılmıştır. Yıl, ay, gün tamam olarak yazılanlara örnekler:

A) Bu kâğıdımız bin otuz beş Recebü'l-müreccebinin yirmi yedinci gününde yazılmıştır.

B) Bu kâğıdımız üzerimizde olan mâh-ı Zilkadenin dokuzuncu gününde bin otuz altı senesinde yazılmıştır.

Ay adı kısaltılmış olarak yazılırsa gün ve yıl rakamla belirtilirdi.

Meselâ :

I — ١٥ جاسه ٦٢ (15 Cemâziyülevvel 1062 «13 nisan 1653» burada 1000 tarihi yazılmamış, kısaca 62 denilmiştir).

II — ٢٠ م ١١١ (20 Muharrem 1111; 1000 tirihi yazılmamıştır).

C) Mahall-i tahrir, vesikanın yazıldığı yer.

Bu kısım vesikanın (emir, ferman, hüküm) alt ve sol tarafına yazılırdı. Mahall-i tahrir formülleri iki türlü görülmektedir. Birinci guruptakiler devamlı oturlan yerlerde, ikinci guruptakiler ise geçici ikâmet yerlerinde yazılmış olan vesikalardır. Dolayısıyla birinci gurup formüller pâdişahın tahtını, sarayının bulunduğu şehri ya da yazın ikâmet ettiği yeri, ikinci formüllerde ise ordunun sefer sırasında konakladığı yerleri gösterir. İstanbul'da yazılanlar için:

بیلده استانبول، مقام دارالسلطنه قسطنطنیه المحروسه الحمیه، مقام دارالسلطنه العلیه
قسطنطنیه الحمیه

Be-belde-i İstanbul,

be-makam-ı Dâru's-saltanatı Kostantiniyye el-mahrûsetu'l- mahmiye,

be-makam-ı Daru's-saltanatı 'l-aliyye Kostantiniyye el-mahmiye

Edirne'de yazılanlar için: مقام ادرنه المحروسه، عیدیه دارالسلطنه ادرنه المحروسه

Be-makam-ı Edirne el-mahrûse, Be-medînetü dârü's-saltanata Edirne el-mahrûse

Muvakkat ikâmetgâhların yazılış şekilleri بصحرای be-sahrâ, بمشتا be-meštâ, be-yurt kelimeleri ile başlardı.

msl. بیورت صحرای صولاق چشمه، بیورت دیمتوقه، بمشتای حلب، بصحرای أسکی بودین

Be-yurt-ı sahrâ-ı Solak-Çeşme,

be-yurt-ı Dimetoka,

be-meštâ-ı Haleb,

be-sahrâ-ı Eski-Budin.

Kezâ: بمدينة وارات المحروسه be-medine-i Varad el-mahrûse»

بمدينة قلعة بودون المحروسه be-medine-i kale-i Budin el-mahrûse»

بمقام be-makam... deyimi pâdişahın ikâmet ettiği yerler olan İstanbul Edirne, bâzan Bursa, Budin gibi şehirler için kullanılmış ve bunlara المحروسه el-mahrûse المحميye el-mahmiye gibi sıfatlar da eklenmiştir.

ALTINCI BÖLÜM

TUĞRA طغرا ، طغرى

1 — Tuğranın diğer adları, Tuğranın tarihçesi:

Türk geleneklerine göre, Tuğra, Oğuz Han'ın tahriri alâmeti idi. Bir kısım Türk bilginlerine göre bu kelime, efsânevî bir kuş olan tuğradan gelmekte ve bu kuş ise oğuzların büyük hakanının arması sayılmakta idi (Ahmet Vefik Paşa, Lehce-i Osmânî; Ali Bey, meskûkât mutahassısı, TOEM, sayı 43, 44).

Tuğrayı, Büyük Selçuklular'da, Anadolu Selçuklularında Anadolu Beylikleri'nde, Memlûkler'de ve Osmanlılar'da görmekteyiz. Osmanlı tuğraları, sonradan, arma şeklini alarak, paralarda, resmî binalarda ve resmî kâğıtlar üzerinde, hüviyet varakalarında da kullanılmak suretiyle yazılmıştır.

Tuğra'nın farscası nişan نشان arapçası tevkî' توكيع dir. Osmanlılar da hükümdarın adını anlatan alâmeti demektir. Ferman, berât ve mensurlarda yazılan «alâmet-i şerif» sözü tuğrayı kasetmektedir. Selçuklular'da, Memlûkler'de, tuğra, alâmetin bir parçası olduğu halde, Osmanlılarda alâmetin bütünü demek olur.

Divân-ı lûgâtü't-Türk'de tuğranın aslı tuğrağ تفرغ şeklinde gösterilmiş, bunun da hükümdarın basılmış nişanı olduğu zikredilmiştir. İbn Mühennâ ابن مهنا lûgatinde ise tevkî' (توكيع) tuğranın ve mü-

hür (مهر) ile alâmet علامت 'de damga (تما) nın karşılığı gibi gösterilir. (Bu konuda tafsilât için bk. المراضه في حكايت السلجوقيه ، صبح الاعشى ، راحة الصدور واية السرور gibi kaynakları da zikreden Uzunçarşılı, Tuğra, s. 102-105).

Hammer'in tuğranın menşesine dair bir görüşü vardır ki, bunu Ali Bey TOEM'deki yazısı ile ve daha sonra Prof. Fekete çürütmüşlerdi.

Hammer'e göre, Murad I.'in Raguza (Dubrovnik) cumhuriyetine verdiği ahidnâmeyi —ki bir tür imtiyaz mektubu demektir— mürekkebe batırılmış avucunun içi ile mühürlemesi suretiyle tuğra teşekkül etmişti. Ali Bey, sözü edilen yazısında bu görüşün yeni olmadığını, vaktiyle Cengiz Han'ın, menşurlarını kırmızı mürekkebe batırdığı eli ile mühürlediği (imzaladığı) ve buna da al-tamga denildiğini ortaya koymuştu.

Büyük Selçuklularda ve Anadolu Selçuklularında kullanıldığı açıkça görülen kavisli tuğranın çeşitli şekillerini ancak Anadolu Beylikleri ile Osmanlılarda bulmaktayız.

Tuğra Büyük Selçuklulardan Eyyubîler aracılığı ile Memlûklülere geçmiştir. Ancak, bunlarda Tuğranın esası, yâni, hükümdarın adı ile babasının adı tuğrada bulunduğu halde şekil başkadır, yâni, Selçuklularla Osmanlılardaki kavis yerine Memlûklerde keşide denilen düz amudî çizgilere önem verilmiştir. Bu devletlerde tuğrayı bizzat tuğrâî طغرائی denilen nişancı çekerdi.

Anadolu Beyliklerinde tuğraların kavisleri ن ، م ، ر ve diğer elverişli harflerle yapıldığı halde Memlûklerin keşideleri لا ، ل ، ا harfleri ile tertip edilmekte idi. Bu beyliklerin tuğralarında ن harfinden meydana gelen kavis ve münhanilerin sayısı belirli olmayıp ن sayısının azlığına ya da çokluğuna göre değişmekte idi. Karaman oğullarından İbrahim, Mehmed ve İshak Beyler'in tuğra kavisleri dört ve Pir Ahmed Bey ile Kazım Bey'in müşterek tuğralarında iki kavis vardır. Candar-oğlu Kasım Bey'in tuğrasındaki üç kavisin biri م ikincisi ن ve üçüncüsü de ر harflerinden meydana gelmiştir. Gerek Karaman oğullarının ve gerek Candar-oğlu Kasım Bey'in tuğraları-

nın keşidelerinin uçlarındaki çengelleri, Osmanlı tuğralarında görülmektedir.

2 — Osmanlı devletinde tuğralar:

Osmanlı tarihlerinde, vesikalarında tuğranın adları şöyle geçer:

tevkî-i refî'-i hümâyûn توقيع رفيع هايون
 نشان شريف عاليشان سلطانى و طغراى غراى سامى مكان خاقانى
 nişân-ı şerîf-i âlişân-ı sultânî ve tuğray-ı garrây-ı sâmi-mekân-ı hâ-
 kanî

humâyûn nişân-ı نشان هايون

meymûn غراى طغراى غراى سامى و طغراى ميمون
 tuğrây-ı garrâ, علامت شريفه alâmet-i şerîfe.

Nişan ve tevkî' tâbirleri tuğra deyiminden daha fazla yazılmış ve kullanılmıştır. Bâzi belgelerde ferman karşılığı bitî (تى، بيتى) ve hükm-i humâyûn (حكم هايون) tâbirleri kullanılmıştır.

Osmanlılarda ilk tuğra Orhan Gazi adına görülmektedir. Bu gerçek durum karşısında da, tuğranın I. Murad'ın avucu ve parmaklarının mürekkebe basılması ile ilgili olduğu hakkındaki görüş ve efsânenin bir değeri kalmamaktadır. Orhan Gazi'nin elimizde mevcut iki tuğrasından biri rebîülevvel 724 (mart, 1324) tarihli, öteki ise rebîülâhır 749 (temmuz 1348) tarihlidir ki, bunu, Prof. Uzunçarşılı, Belleten'de (sayı 9) yayınlamıştır. Birincisi ise Belediye kütüphanesindedir. Her ikisinde de ن harfleri uzatılmıştır. İkincisi daha sonraki bir tarihte olduğu için ن harfinin uçları yukarı doğru kıvrılarak tuğra şekline daha çok benzemektedir (Ali Bey, ayn. makale, şekil 8, 9).

Bu gelenek daha sonra da devam etti. Nitekim Âşık Paşa-zâde'nin kayıtlarından (Tarih, s. 59 v.d.) öğreniyoruz ki, Murad I., Hamid-ili memleketlerinin bir kısmını Hamid-oğlu Hüseyin Bey'den satın aldıktan sonra kalelerine kendi askerlerini koyduğu gibi, o bölgedeki timarlara da kendi beratiyle timar vermişti ki, bunlar da şüphesiz tuğrayı ihtiva ediyordu. Kezâ, Yıldırım Bayezid, Aydın-oğlu memleketlerini zaptettikten sonra timarlı sipahiye verdiği berata

kendi nişanını koymuştu: «Aydın-oğlu dahi itaatle geldi vilâyetin bâzın kendüye verdi, hisarlarına kullar kodular, hutbe ve sikke Bayezid Han adına oldu timarların dahi nişanı Bayezid Han adına oldu» s. 65. Ancak bu beratlar ve nişanlar (tuğralar) elimizde değildir.

Tuğranın çifte kavisli şekli Emîr Süleyman ve Çelebi Mehmed'den itibaren oldukça düzgün bir biçimde yayılmaya başlamıştır. Meskûkât mütehasısı Ali Bey'e göre, tuğraların paralara hakkedilişi Murad I'den başlamaktadır (ayn. makale s. 110). Meskûkât-ı Osmâniye kataloğunda gördüğümüz ilk Tuğralı sikke H. 806 tarihli olup Emîr Süleyman'a âittir (Halil Edhem, Meskûkât-ı Osmâniye, s. 23-24). Emîr Süleyman ile Çelebi Mehmed'in aynı zamanda, birlikte tuğraları vardır.

Tuğralarda hükümdarların isimleri ile babaların adları vardır. Bundan başka XVIII. asır ortalarına kadar pâdişahın babasının adının sonuna Han (خان) sıfatı eklenmektedir. I. Mahmud'dan başlayarak (1730-1754) Han ünvanı sâdece babasının değil, bizzat pâdişahın adından sonra da zikrolundu.

Hükümdarın adı tuğranın en altına yazılır, bu ismin son harfinin biraz yukarisından başlayarak sola doğru gidip bir kavis teşkil eden (بن) «bin» kelimesi ve hükümdar adının üzerine de babasının adı konur, Han kelimesinin ن harfi de ikinci bir kavis teşkil ederdi. En üste gelen muzaffer مظفر kelimesinin ر harfi sağdan sola ve kavisin ortasına doğru bir kol teşkil ederek uzanır ve bunun üzerine de daima دائماً sözü konurdu. Tuğranın bu şekildeki unsurları (meselâ: محمد بن مراد خان مظفر دائماً XV. yüzyılda gelişti. Bu metnin birbiri üzerine yığılmış gibi yazılan kısmına tuğranın ser'i (سر) denilirdi. ن ların kavis gibi birbirine paralel kısımları ise tuğranın kolları tesmiye edildi. Bu metnin yazılışında ufak tefek değişiklikler XVIII. ve XIX yüzyıllarda da vuku buldu. Özellikle arma şeklindeki tuğralara bâzan âdil عادل , el-gazi الغازی sıfatları da yazıldı.

1594 tarihine kadar Çelebi Sultan adı ile eyâlet ve sancaklarda vâlilik eden Osmanlı şehzâdeleri kendi eyâletlerine ve sancaklarına âit işler için pâdişah tuğrası gibi tuğra çekerler ve hüküm yazarlar-

dı. Bu gibi şehzâde tuğralarından şimdiye kadar bir tanesi elde edilmiştir: II. Bayezid'in şehzâdesi Şehinşah'ın h. 915 tarihli tuğrası :
 دایما مظهر شاه بن بایزید خان مظفر دایما («Şehinşâh b. Bâyezîd Hân muzaffer dâima»)

Çelebi sultanların tuğraları da aynen hükümdar tuğraları gibi üç flâmalı ve iki kavislidir. Tuğralar XVI. yüzyıldan itibaren daha güzel bir şekil almış ve XVIII. yüzyıl başlarından itibaren daha fazla gelişmiştir; çünkü bu asırda yazı çok tekemmül etmiştir. Tuğraların büyüklüğü ferman, menşur ve beratların kâğıtlarının ve yazılarının durumuna bağlı ve onlarla mütenâsip olurdu. Tuğraların sağ tarafına çiçek koymak veya mahlas yazmak usûlü sonradan meydana çıkmıştır.

Tuğranın pâdişahlara âit olması sebebiyle bu tuğra şekli tatbikî ve güzel san'atlarda süsleyici bir motif olarak kullanıldı ve bir çok yerlerde uygulandı. Kiliselerde nasıl ki, havâriilerin ve kutsal varlıkların resimleri varsa câmilerdeki levhalar da çok defa tuğra şeklinde yazılmıştır. Meselâ:

«Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm» بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

«Nasrun mine'llâhi ve fethun karîb» نصر من اللّٰه وفتح قريب

YEDİNCİ BÖLÜM

B E R A T

1 — Berat ve türleri:

Berat kelimesi «yazılı kâğıt ve mektup» anlamına gelen arapça bir kelimedir. Osmanlı devleti teşkilâtında bâzı vazife, hizmet ve memuriyetlere tâyin edilenlere vazifelerini yapmak yetkisini tevdi etmek üzere, pâdişahın tuğrası ile verilen izin, mezuniyet ya da atama emirleri hakkında kullanılan bir terimdir. Beratlı, müsaadeli ve imtiyazlı demektir; eli beratlı, salâhiyetli demektir.

Osmanlı vesikalarında berata biti (بَرَاتِ), berat-ı şerif, nişan, nişân-ı şerif denildiği gibi hüküm ve misâl لَمَّا de denilmektedir ve bâzan aynı vesikanın bir yerinde nişan başka bir yerinde berat terimi kullanılmaktadır.

Bâzı pâdişah yazılarının, bu arada beratların metinleri elkab ve duâ olmaksızın başlamaktadır. Eskiden emirlerin büyük bir kısmı, hattâ Macaristan'daki Osmanlı hâkimiyeti devrinde mâli-ekonomik nitelikteki ya da bir tâyini bildiren vesikalar bu türlü formüller kullanılmaksızın yazılırdı. Bunlara berat tesmiye ederlerdi, daha sonra hüküm, emir, hat hattâ ferman gibi terimler de kullanılmıştır. Beratlarda verilen hizmetin, gösterilen vazifenin yeri, adı, maaşı (ulûfesi, ciheti, ücreti) ya da geliri, berat verilen kimsenin adı, beratın niçin verildiği ve kendisinden ne istenildiği, berat alanın yetki dere-

cesi - eğer serdarlık, kumandanlık ya da diğer önemli bir vazife ise - açıklanırdı.

Beratların neveleri vardı:

a) timar beratı, b) ulûfe beratı, c) iltizam beratı, d) muâfiyet beratı, e) mukataa beratı, f) mâlikâne beratı, g) imitiyaz beratı, h) beylerbeyilik, sancak beyilik, nişancılık, defterdarlık, vezirlik v.s. gibi memurlukların salâhiyet beratı.

Bu beratlar pâdişah namına mâliye kalemince hazırlanırdı. Kime berat verilirse ondan berat resmi adı ile bir vergi alınır. Müstahak bir kimseye timar tevcih edilip eline timar beratı verildiği zaman o beratta timar sahibinin hüviyeti, timar olarak verilen yerin sancağı, kazâsı, nâhiyesi, köyü, timar miktarı, ne suretle verildiği, yâni, hangi tür timar olduğu, mahlûlden mi, tahvilden mi, yâni, birinin üzerinden alınarak mı verildiği, senelik geliri gösterilir ve hangi hizmet şartı ile verildiği belirtilirdi.

İltizam beratlarına, beratı alanların adı ile iltizamın niçin verildiği ve hangi tarihten hangi tarihe kadar devam edeceği, iltizam bedelinin taksit miktarı ve müddetleri, iltizamın ne suretle zapt ve idare edileceği yazılırdı. Muâfiyet beratlarında beratı alan kimsenin muâf tutulduğu vergiler birer birer mevki ve derecesine ve verilen şeyin ehemmiyetine göre, sade ya da ağdalı bir üslûpla yazılırdı.

Pâdişahlar değiştikçe bütün beratlar değişerek yeni pâdişahın tuğrası ile yeni beratlar verilir ve bunun için berat başına yarım resim alınır, bu işleme «tecdid-i berat تجدید برات» denilirdi (Bu konuda bk. Kraelitz, «İlk Osmanlı pâdişahlarının beratları» TOEM. sene 5, s. 242).

2 — Beratlarda en çok kullanılan başlıklar:

- a) nişân-ı şerîf hükmü oldur ki...
- b) nişân-ı hümâyun ve tuğrây-ı meymûn hükmü oldur ki..
- c) sebab-i tahrîr-i tevkî-i refî-i hümâyun oldur ki...
- d) nişân-ı şerîf-i âlişân-ı sâmi-mekân (kîtî-sitân) (kişver küşâ) -ı sultânî ve tuğrây-ı garrây-ı cihan-sitân-ı hâkanî (şehinşâhî) hükmü oldur ki...

نشان شریف عالیشان سامی مکان (کیتی متان) (کشور کشا) سلطانی و طغرای غراء
جهانستان خانانی (شاهنشاهی) حکمی اولدرکه

e) sebab-i ihtirâ-ı tevki-i refi-i hâkanî-i çihanmutâ ve mucib-i
ibdâ-i hükm-i bedi-i cihansitâni-i vâcibü'l-ittibâ hükmü oldur ki...

سبب اختراع تویع رفیع خانانی جهانمطاع و موجب ابداع حکم بدیع جهان ستانی واجب الاتباع
حکمی اولدرکه

f) vech-i tahrîr-i kalem ve mûcib-i terkîm-i rakam oldur ki...

وجه تحریر قلم و موجب ترقیم رقم اولدرکه

Dirlik tevcihinde, bu timar ya da zeâmeti olan kimsenin eşkâli, vasıfları, meselâ, orta boylu, kara kaşlı, kara gözlü v.s. gibi, yazılır, dirliğin hudutları belirtilir ve en sonunda fermanlarda olduğu gibi «şöyle bilesin, alâmet-i şerife itimat kılâsız» denilirdi. Beratın verildiği yer be-makam-ı Kostantiniyye, be-makam-ı Edirne «بمقام تسططنیه» yazılırdı.

(Timar beratı, muâfiyet beratı, iltizam beratı örnekleri için bk. Uzunçarşılı, Tuğra ve Pençeler, Belleten, 17/18, s. 120-121, 123).

3 — Beylerbeyi beratı:

Senelik geliri 6000 akçeyi geçmeyen timarları dirlik olarak beylerbeyi de erbab-ı timara verebilirdi ve bunun için bir berat tanzim edebilirdi ki, pâdişah beratına berât-ı humâyun, beylerbeyi beratına da beylerbeyi beratı denilirdi. Bunun şekli ve yazılış formülleri de pâdişah beratına benzetilirdi.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

VEZİRLER, DEVLET ADAMLARI İLE İLGİLİ BELGELER

Vezirler, yüksek kademedeki devlet ve idare adamlarının yazdıkları yazılar iki büyük guruba ayrılabilir; birinci guruptakiler pâ-dişaha yazılanlar ki, bunlara telhis تلخيص veya daha sonraki tesmiye şekline göre, «arz ve tezkere عرض وتذكرة yahut, mârûza مروضه denilirdi. İkinci gurupta ise, vezirler ve yüksek kademedeki devlet idare adamlarının, kumandanların yabancı devlet hükümdarlarına veya devlet adamlarına gönderdikleri mektuplar —resmî veya hususî—; öte yandan emir, müsaade, talimât v.s. niteliğindeki yazılar da bu arada sayılabilir.

1 — Telhis :

Sadrâzam tarafından pâdişaha sunulan yazılı kâğıt yerinde kullanılan bir terimdir. Telhîs, Arapça bir kelime olup, hulâsa etmek, uzun bir yazıyı kısaltmak, özetlemek anlamındadır. Özetlenen kitaplar ve yazılar için de kullanılır genel olarak.. meselâ

تلخيص تاج تواريخ، تلخيص الاشكال، تلخيص البيان في قوانين آل عثمان

Telhîs-i Tâcü't-tevârih, telhîsü'l-eşkâl, Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i Âli Osmân gibi..

Sadrâzamların yazdıkları kâğıtlar, ilgili konu muhtevâsını kısaca ifade ettiği ve başkalarının yazılarını pâdişaha sunarken hülâsa ettiği için bu terim, bu deyim meydana gelmiştir. Uzunçarşılı, telhis terimini şöyle tanımlamaktadır (Saray teşkilâtı, s. 66): «Kanunlar, tevcih ve usûl ve âdet ile muayyen olan, fakat, hükümdarın tasdikine muhtaç bulunan sadrâzam arzıdır». Ayrıca şu tafsilâtı vermektedir:

Sadrâzam tavrında hâdiseyi arzeder ve bu konuda kendi görüşünü bildirir ve pâdişahın bu husustaki mütalâasını sorardı. Eğer mesele önemli olup sadrâzam divanında, yâni, ikinci divanında görüşülmüşse müzakere sonucunu beyan eylerdi. Bâzan telhis ile tavrın birbirine karıştığı görülmektedir. Sadrazamın pâdişaha yazdığı tebrik, tâziyet gibi tezkerelere de telhis adı verilmektedir. Merhum Prof. Dr. Cengiz Orhonlu'nun «Telhisler» (İstanbul, 1970) başlıklı kitabı bu konuda etraflı bilgi vermektedir.

a) Telhisin elkab formülü :

Telhis ve tavrilerin elkabı sadrâzam Pargalı İbrahim Paşanın sadaretine kadar «saâdetlü Pâdişâhım», «devletlü Pâdişâhım» arz-ı bende-i bî-mikdar budur ki», «bende-i kemîneleridir ki», «arz-ı kullarıdır ki» gibi kısa yazılırken yavaş yavaş bu elkab daha ağıdalı bir şekil alarak «şevketlü, kerâmetlü, inâyetlü pâdişâhım», «şevketlü, inâyetlü, kerâmetlü, mehâbetlü Pâdişâhım» şeklini almış ve nihayet III. Ahmed devrinde Nevşehirli Damad İbrahim Paşa zamanından itibaren «şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, velinimet-i bî-minnetim Efendim Pâdişâhım» formülünü almıştır. Pâdişâhım kelimesi satırın üstüne ve sol kısmına, yâni, satırdan daha yukarıya yazılırdı.

Sadrâzam, merkez yazışmalarından ve dışarıdan, vilâyetlerden gelen tahrirat ve raporları pâdişâha arzedeceği zaman bunları telhis ve tavrile lüzum görmeden kenarına kimden geldiğini ve neye dair olduğunu siyah ve bâzan kırmızı mürekkeple özetle yazarak takdim eyledi. Eğer bunlara dair evvelce bir muâmele geçmişse derkenarında onu da hatırlatırdı.

Telhisleri Paşa kapısında yâni Bâbâilide Telhisi تلخیمی denilen görevli saraya götürür ve kapı ağası aracılığı ile takdim ederdi.

b) Telhisin duâ formülü:

Telhisde pâdişâha hitaptan sonra duâ gelirdi ki, en çok kullanılan şu iki duâ formülü vardı.

I. اعز الله تعالى انصاره ونصر على اعدائه

Eazze'llâh taâlâ ensârehû ve nasara alâ âdâihî

II. حق سبحانه و تعالى پایه امن و امان اولان وجود عالیشانترین جمیع مکدرات روزکاردن مصون و محفوظ ایدوب ظل ظلیل عنایت و مرحمتترین مفارق عالمیان اوزره دائم و ایام دولت و هنکام سلطنت باهره لرنده جلوه آسایش و استراحت احسان ایلیه آمین .

Hak subhânehû ve taâlâ mâye-i emn ü emân olan vucûd-ı âlî-şânların cemî mükedderât-ı rüzgârdan masûn ve mahfûz idüp zıll-i zalil-i inâyet ve merhametlerin mefârik-ı âlemyân üzre dâim ve eyyâm-ı devlet ve hengâm-ı saltanat-ı bâhirelerinde cümleye âsâyiş ve istirâhat ihsân eyleye âmîn...

c) Telhisin sonu formülü

«buyurulmak babında emir ve ferman şevketlü inâyetlü pâdişâhımındır.»

2 — Mektup tipindeki emirler, diğer belgeler:

Sadrâzâmın ve diğer yüksek derecedeki devlet adamlarının yabancı hükümdarlara, prenslere gönderdikleri ve mühim hâdiselerle, meselâ, barış akdedilmesi, veyâ hükümdarlığın değişmesi gibi olaylarla ilgili yazıları pâdişahların yabancı hükümdarlara yazdıkları nâme-i hümayuulara çok benzer ve onlarla birlikte gönderilirdi ve bunlara mektup denilirdi. Bu mektupların metinleri, formalite ve protokol kısımları hâriç, pâdişahların nâmelerinin muhtevâsı gibidir ve onları teyit etmektedirler gerek sadrâzam ve vezirlerin gerek kaim-makam, defterdar, kazasker, reisülküttap, kapı ağası, kapı-kethudası gibi divân-ı hümayun âzâlarının bu konudaki mektupları birbirinden pek farklı değildirler.

Bu tür mektuplarda unvan (intitulatio) yoktur; bu hususta bir istisna, Kanunî Sultan Süleyman'ın Vezir-i âzamı İbrahim Paşa'nın mektuplarıdır. Bunlarda Padişahın unvanı zikredildikten sonra sadrâzâmın unvanı da daha küçük fakat süslenmiş harflerle mevcuttur.

Yani, mektubu gönderen kendi unvanını (intitulatio) yazmaktadır. (krş. Venedik Devlet Arşivi. belgeleri, Belge: 131) :

«... بن که قائم مقام سلطنت لشکر کش سامی مرتبت و وزیر اعظم صاحب خلافت
متمادی سرعسكر سلطان ابراهيم پاشايم...»

Benki kaim-makam-ı saltanat leşkerkeş-i samî mertebet vezir-i âzam-ı cenab-ı hilâfet mûtâdı ser-asker-i Sultan İbrahim Paşayım»

a) Bu belgelerdeki elkab (inscriptio) formülleri:

Elkab, nâme-i hümâyunlardakine benzeyen, bazen bir iki ibare noksanı ile, tekrarlanan bir formüldür. Örnekler:

I. (Roma) افتخار الامراء العيسويه مختار الكبراء النخام في ملة المسيحية ريم
خلفنك كزیده وحرمتلوسی وبعج (Viyana) ولمان ايعرادوری چاسار حضرتلرینک قرنداشی
وبعجده قائم مقامی اولان سوکلو فونشومز دوستمز حضرتلری «

«İftihârü'l-ümerâ'i'l-İseviyye, muhtarü'l-küberâ'i'l-fihami fi milleti'l-Mesîhiyye Rîm (Roma) halkının güzîde ve hürmetlüsi ve Beç (Vi-yana) ve Alman İmparatorı Çesar hazretlerinin karındaşı ve Beç'de kaim-makamı olan sevgilü komşumuz dostumuz hazretleri»

II. افتخار الامراء الملة المسيحية مختار كبراء الطائفة العيسويه اردل (Erdel) حاکمی
و بحار قرالی سوکلو دوستمز بوچقای اشتوان (Bocskay István)

«İftihârü'l-ümerâ'i'l-milleti'l-Mesîhiyye, muhtâr-i küberâ'i't-tâ'îfetü'l-İseviyye Erdel hâkimi ve Macar kralı sevgilü dostumuz Boçkay İş-tevan»

III. عزتلو و دولتلو و سمداتلو ملاقرش اورم (Efendim) (yüksek = felseger) حضرتلری (Uram = beyim)

IV. افتخار امراء امت عيسى مختار كبراء ملت مسيحا بمصلح مصالح ارباب كليسا عمدة
اهل الوفاق والناقوس زبدة اصحاب الزنار والناقوس اولو ايمپراطورك وزیری...»

İftihâr-ı ümerâ-i ummet-i İsâ muhtâr-ı küberâ-i millet-i Mesîhâ Muslih-i mesâlih-i erbâb-ı kilise, umdet-i ehli'l-vakâr ve'n-nâmûs zübtet-i ashabu'z-zunnar ve'n-nâkûs ulu imparatorun vezîri

V. قدوة الامراء الملة المسيحية زبدة الكبراء الطائفة النصرانية بالفعل اردل قرالی
اولان بوچقای اشتوان .

Kıdvetü'l-ümerâi'l-milleti'l-Mesîhiyye, zübdetü'l-küberâi't-tâ'ifeti'n-Nasrâniyye bi'l-fi'l Erdel kralı olan Boçkay İştivan

VI. «Sa'âdetlü devletlü dâimâ eyilik üzere yürüyücü dostluk ve hakikat gözleyici»

VII. افتخار اعظم ملوک مسیحا مختار افخم حکام ملت عیسی حای ممالک الزر والزوار
حای شرائط المجد والافتخار مدبر امور الدولة النصرانیة ساداتلو ودولتلو افتدمنر پادشاه
عالمپناه حضرتلرینک خالص ومخلص دوستی وقومشوسی .

İftihâr-ı e'âzım-ı mülûk-i Mesihâ muhtâr-ı efâhım-ı hükkâm-ı millet-i İsâ, hâmi-i memâlik-i z-zeber ve'z-zünnâr hâvi-i şerâ'i-ti'l-mecdi ve l-iftihâr, müdebbir-i umûri'd-devleti'n-Nasrâniyye sa'âdetlü ve devletlü efendimiz pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerinin hâlis ve muhlis dostı ve komşusu...»

VIII. افتخار وزرای دولت آرای مسیحه مختار کبرای عزت نما عیسویہ مصلح مصلح
جواهر امور ارباب کلیسا مدبر امور اصحاب ملت عیسا دولتلو وساداتلو افتدمنر پادشاه عالمپناه
حضرتلرینک صادق دوستی وقومشوسی پاسارک مدبر ایکنجی وزیری اولان دوستمز یوان
دومولار (Molard janos) ...»

İftihâr-ı vüzerâ-i devlet-ârâ-yı Mesîhiyye muhtâr-ı kübberâ-i izzet-nümâ-i İseviyye muslih-i mesâlih-i cemâhîr-i umûr-ı erbâb-ı kilise, müdebbir-i umûr-ı ashâb-ı millet-i İsa devletlü ve saâdetlü efendimiz pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerinin sadık dostı ve komşusu çasarın müdebbir ikinci veziri olan dostumuz Yuvan Domular. (Molard Jânes)

b) dua formülleri ve diğer formüller:

Dualar aynen pâdişah namelerinde olduğu gibidir. Örnekler:

I. Erşedehumu'llâhu'l-meliki'l-muteâl

II. ختمتعتواقبه بالخیر والرشاد واحسن الیه سبیل السداد .

Hutimet avâkıbuhû bi'l-hayri ve'r-reşâd ve ahsene ileyhi sebîle's-sedâd»

Mektubun konusuna geçerken şu tür formüller kullanılırdı:

I. بدالسلام انهای مجبانه اولونان اولدرکه

Ba'd's-slâm inhâ-i muhibbâne olunan oldurki...»

II. «Sâfi dostluğa ve muhabbete layık selâm ve senadan sonra ilâm-ı muhibbâne budur ki ...»

III. «ilâm olur ki ...»

Bu tür mektuplarda pâdişah şu türlü tertiplerle zikredilirdi. «devletlû ve saâdetlû padişâh», «saâdetlû pâdişah-ı İslâm-penâh», «saâdetlû pâdişâh-ı âlem-penâh hazretleri» ... Pâdişâhın adı geçtikten sonra şu tür dualar da eklenirdi:

خلد ملكه، خلد الله ملكه، عز نصره، خلدت خلافته، اطاله الله بقائه، ابقاه الله تعالى الى يوم الدين، زيدت سماته، انار الله برهانه، اسكنه الله تعالى في الجنان طيب الله ثراه، طاب ثراه، طاب ثراهم.

«Hullide mülkühû, Hallede'llâhu mülkehû, izze nasruhû, hullidet hilâfetuhû, etâle'llâhu bakâehû, ebkâhu'llâhu ta'âlâ ilâ yevmi'd-dîn, zîdet sa'âdetuhû, enâre'llâhu burhânehû, eskenehu'llâhu ta'âlâ fi'l-cinân, tayyebe'llâhu serâhu, tâbe serâhu, tâbe serâhum»

3 — Pençe پنجه ve buyuruldu بيورلدى

Hükümdar ve şehzâde tuğlarından başka vezîr-i âzamin, eyâletteki vezir, beylerbeyi ve sancakbeylerinin, devlet ve idare işleri ile ilgili yazılarına imza yerine geçmek üzere pençe adı verilen ve tuğraya benzer alametleri vardı. Ahmed Vefik Paşa Lehce'de pençeyi sah صح ve imza gibi fermanlara çekilen işaret ve pençelemek masdarının da sah çekmek ve imza etmek demek olduğunu kaydetmiştir. Keza Uzunçarşılı da bu anlamda kabul etmiş, bu konuda Nedim'in bir beytini de nakletmiştir:

چرخدن پنجه خورشید ادینی محو ایتدی — پنجه بيورلديسنگ شش جهته سالدینی نام

Pençe tâbirinin, el pençesine benzemesi ile ilgisi düşünülebilir. Osmanlılarda hangi tarihten başladığı iyice bilinmemektedir. Pençenin Osmanlılar dan önce kullanılmadığı şimdilik belli değildir. İlk pençeyi XV. yüzyıl ortalarında görmekteyiz; bu bakımdan pençenin menşeyini bu yüzyılın başlarına kadar geri götürmek mümkündür. Tuğrayı andırıldığından dolayı, pençeyi tuğraya benzetip, bu adı ve-

renler varsa da, pençe daima vesikanın sağ kenarının başına yada ortasına, bâzan da imza yerine sonuna konması ve şeklinin değişik olması sebebiyle bu yakıştırma ad doğru değildir.

İlk pençelerde, hükümdar tuğralarında olduğu gibi, devamlı surette ve bir kural halinde baba adı da mevcuttur. Meselâ, Fâtih Sultan Mehmed devrinde vezir-i âzam Mahmud Paşa'nın pençe yazısı Mahmud ibn Abdülhayy gibi okunmaktadır (bk. Uzunçarşılı, Tuğra ve Pençeler, Belleten sayı, 17/18, s. 137 şekil, 27). Kanunî Sultan Süleyman devrinin vezir-i âzamı Ayas Paşa'nın pençesi ise Ayas İbn Mehmed şeklinde hala adı ile beraberdir (ayn. eser. şekil 26).

Pençelerin hepsi de tek kavislidir. Çift kavis, bilindiği gibi, sâdece tuğlara özgü idi ve başkası bunu çekemezdi. Jean Deny İslam Ansiklopedisinde yayınlanan Tuğra maddesinde üç tuğlu osmanlı vezirleri ile beylerbeyilerin çektikleri pençelerin üzerindeki keşide *کشیده* denilen flâmaların vezirlerde üç, beylerbeyilerde iki olduğunu bildirmektedir. Halbuki Uzunçarşılı'nın araştırmaları göstermiştir ki, üç flâmali beylerbeyi pençesi de mevcut idi. Ancak iki flâmali pençeleri sancakbeyi, mütesellim gibi daha küçük derecedeki memurların yazılarında, buyuruldularında görmek mümkündür.

Pençeler vesikaların sağ tarafına çekilirdi. Bâzan mektubun sağında, yazının başlangıç tarafında bulunur, bâzan da yazının tam ortasında çekilir, yada imzâ gibi buyrulunun sonuna konurdu. Eğer pençe çekilecek buyruldu veyâ mektup batı dillerinden biri ile yazılmışsa, o zaman, pençe vesikanın sol tarafına çekilirdi. Buna misal olarak da islâvca yazılmış bir vesika gösterilebilir ki, h. 906 tarihli olarak Raguza cumhuriyetine Hersek-zâde Ahmed Paşa tarafından gönderilmiş ve TOEM'da (sayı 35, şekil 29) yayınlanmıştı.

Pençelerdeki isimler tuğralarda olduğu gibi mutlaka pençenin altındaki birinci sırayı teşkil etmezdi. Bu alt kısımda bâzan isim yazdığı gibi bâzan da isim ikinci sıraya düşerek «bende *بندہ*», paşa yada ilgilinin bulunduğu yerin (eyâlet, sancak, kale) adı yazılardı. Tuğralarda olduğu gibi bâzı pençelerde *مظفر دائماً* muzaffer dâimâ terkihi ve bâzılarında pençeli belgenin gerçek olduğunu belirtmek üzere sah « *صح* » işareti görülmektedir. Bir kısım pençelerde ise bunlardan hiç biri bulunmazdı. Sah çekilmiş olan pençelerin ya-

nında vesikanın gerçekliğini belirtmek için şahıs mührüne yada resmî mührü de rastlanmaktadır. Budin beylerbeyisi Toygun Paşa'nın zât mührünü hâvi pençesi ile vezir-i âzam Ayas Paşa'nın pençesi yanındaki zât mührü bu hususta zikredilebilecek örneklerdir.

a) Pençe türleri:

Bir kaç türlü pençe şekli görülmektedir. Vezir ve beylerbeyilerin verdikleri tezkeresiz timar beratlarının sağ taraflarında ve beratın yukarı kısmındaki pençeler tek kavisli tuğraya iyice benzemektedir. Bunlara örnek olarak XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait muhtelif vâlilerin verdikleri beratlardaki pençeleri (Uzunçarşılı, ayn. makale, şekil 35-40) göstermek mümkündür. Bunlarda tuğralardaki daima kelimesi yerinde sah « صح » işâreti vardır, ve bunun doğruluğunu da teyiden bu beratın arkasında resmî mührüleri vardır.

Bâzi pençelerde kavis olmayıp pençedeki مظهر «muzaffer» kelimesinin, م harfi, yazının başındaki pençenin kenarından başlayarak mektup ve buyuruldunun ortasına ve bâzanda Eflak ve Boğdan voyvodalarına yazılan buyuruldularda olduğu gibi, son satırına kadar uzanmaktadır. Budin beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşa ile, yine 1627'de Budin beylerbeyi olan Murtazâ Paşa'nın ve 1631'de sadrâzam olan Recep Paşa'nın (Uzunçarşılı, aynı makale, şekil 43, 44) pençeleri ile Vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın ve Gazi Hasan Paşa'nın Eflak voyvodalarına gönderdikleri buyuruldulardaki pençeler (ayn. makale, şekil 41, 42) buna örnektirler. Pençelerin bir üçüncü türü de kavisli ve sola doğru kuyruklu (keşideli) olmayıp imzâ gibi mektubun veyâ buyuruldunun sonuna ve sol tarafına konan pençedir. Vezir-i âzam Koca Ragıp Paşa ile Halil Hamid Paşa'nın buyuruldularının sonundaki imzâ yerine koydukları pençeler (Uzunçarşılı, ayn. makale, şekil 49, 50) bu tip pençelerdir.

Sadrâzamlar devlet merkezinde buldukları zaman kendilerinden başka hiç kimse pençe çekemez, pençeli buyuruldu çıkaramazdı. Silâhdar Tarihi'nde görülen bir kayıt, dârüssaâde ağasının azli münasebetiyle pâdişah II. Ahmed ile sadrâzâmı Arabacı Ali Paşa arasında geçen bir olay ve tartışma «pençeli buyuruldu»nun önemini göstermektedir (Uzunçarşılı, aynı makale s. 114, not 38).

Sadrâzamların buyuruldularına pençe koymaları 1861 senesine, Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın sadaretine kadar devam etmiştir. Sadrâ-

zamlar bu tarihten sonra resmî mühür (Mehmed Fuad Vezir-i âzam, Vezir-i âzam Mehmed Said) kazdırmışlar ve bunu buyurduklarının sağ kenarının üzerine basmışlardır. Bunlardan başka mâliyyeye âit evrakın altında veya münasip bir yerinde baş defterdarların kuyruklu imzâ denilen işaretleri vardır. Aynı suretle dârüssaâde ağalarının da idârelerindeki vakıfların muâmeleleri ile ilgili yazdıkları yazıların sonunda kuyruklu pençeleri vardır (Uzunçarşılı, aynı makale, şekil 55-56, 58).

b) Pençeli sadrâzam mektuplarının gönderildiği yerlere yazılan adresler:

Bu tür sâdrâzam mektupları, kağıdın arkasına yazılan şu bir kaç türlü adres ile gönderildiği görülmektedir:

I. İftihâr-ı izâm-ı mülûk-ı mesihâ Roma İmparatoru dostumuz huzurlarına vâsıl ola.

II. İftihâr-ı ümerâi'l-izami'l-İseviyye Macar Kralı Matyaş (ماتياش) kiral-*hutimet avâkibuhû bi'l-hayr*-dostumuza vâsıl ola bi'l-hayr.

III. Erdel hâkiminin karındaşı Betlen İştvan بتلان اشتوان huzurlarına.

IV. Eğri اكره beylerbeyisi İskender Paşa hazretlerine vâsıl ola.

افتخار امرای العظام العيسويه مختار كبراء النخام في ملة المسيحية مصلح مصالح جماهير الطائفة النصرانية صاحب اذیال الحشمه والوفار صاحب دلائل المجد والافتخار مخالصات نشان ومصادقت عنوان بالفعل اورته مجار قرالی توكلی ایمره ختمت عواقبه بالخبر قبله...

İftihâr-ı ümerâi'l-izâmi'l-İseviyye muhtâr-ı küberâi'l-fihâmı fi milleti'l-Mesîhiyye muslih-i mesâlih-i cemâhîri' tâifeti'n-Nasrâniyye sâhib-i ezyâli'l-haşmeti ve'l-vakâr sâhib-i delâili'l-mecdi ve'l-iftihâr muhalasât nişân ve musâdakât unvan bi'l-fi'l Orta Macar Kralı Tökeli İmre-*hutimet avâkibuhû bi'l-hayr*-kıbeline ...

Bu türlü yazıları olağanüstü salâhiyetli olan serdarlar ve Budin beylerbeyileri olan vezirler de yazarlardı. Beylerbeyi yazılarında kullanılan elkab formüllerine âit şu örnekler söylenebilir:

I. Yüce Allahın vermesiyle eli altında olan memleketlerin Pâdişahı ve beylerin ulusu ve sevgilisi olan devletlû kırالا

II. Fahrü's-salâtini'l-izâmi'l-milleti'l-İseviyye Allahın inâyetiy-le Çeh ve Üngürüs vilâyetleri pâdişahı

III. Âli-mikdar refiü'l-itibâr devletlû kiral dostum

IV. Fahrü's-salâtın ... Nemçe ve Çeh ve Rim Papa vilâyetleri pâdişahının huzur-ı şeriflerine

V. devletlû ve riâyetlû ve hakikatlû sevgili dostumuz imparator hazretleri

VI. İzzetlû ve riâyetlû dostumuz Roma imparatoru huzurlarına

VII. افتخار الامراء العيسويه مختار الكبراء المسيحية مصلح مصالح ارباب كايسا وناقوس
ناظم مناظم اصحاب فخر وناموس چه قرالی محبتلو دوستمز-...»

iftihârü'l-ümerâi'l-İseviyye muhtârü'l-küberâi'l-Mesîhiyye muslih-i mesâlih-i erbâb-ı kilise ve nâkûs nâzım-ı menâzım-ı ashâb-ı fahr ve nâmûs Çeh kiralı muhabbetlû dostumuz ...»

VIII. Kıdvetü'l-ümerâ ... devletlû kiralın Komran'da (Komarom) olan kiral gibi Isovordza (ايشورجه) Bey

IX. Kıdvetü'l-ümerâ ... yarar nâmdar şecâat-şîâr dostum Palfi Miklós (بالني مقلوش)

X. Kıdvet ... bi'l-fiil Erdel memleketinin vekili olan devletlû ve muhabbetlû dostumuz ve komşumuz Bethlen İstvân (بثلن اشتون)

XI. İzzetlû komşu dostumuz kiral huzuruna:

c) Yazının sonundaki selâm ve duâ formülleri:

Mektubuma son veren selâm ve duâ formülleri çok defa arapça ve farsça, bâzan da türkçedir. Bâzi örnekler:

I. والسلام ve's-selâm

II. باقي السلام bâkı es-selâm

III. والسلام تم الكلام ve's-selâm temme'l-kelâm

IV. باقى همواره اعيان دولت قاهره و اعوان سلطنت باهره مخلد باد
bâkî hemvâre âyân-ı devlet-i kâhire ve âvân-ı saltanat-i bâhire mu-
halled-bâd.

V. باقى عمر دولت ازدياد باد الدعا على من اتبع الهدى
bâkî ömr-i devlet izdiyâd-bâd, ed-du'â alâ men ittebea'l-hüdâ

VI. Hak taâlâ hazretleri çok yıllar ömürler versin

VII. Hak taâlâ devletlû dostumuzu çok yaşattırsın.

d) Buyruldu, elkab ve hitapları:

Beylerbeyiler tarafından yazılan yazıların bir gurubuna mektup, diğerk bir gurubuna ise buyuruldu deniliyordu ki, bunlar verdikleri emirler demektir.

«emredildi», «buyuruldu» anlamına geliyordu.

Bu tür belge kökenini, pâdişâha sunulan telhislerin derkenarlarında ve pâdişâhın hüküm, emir, nişân, ferman gibi terimlerle yazılarında aramak gerekmektedir, adı ve şekli oradan gelmektedir. Zirâ, derkenarlarda kullanılan ve fiil olarak yazılan (buyurulmak mastarından) buyuruldu بيورلدى , diyerek cümleyi kapatmaktadır. « ديو بيورلدى » ... bu söz, sonra, bu türlü yazıların da adı oldu.

Bu tip belgeler, devlet merkezinden, yüksek düzeydeki devlet adamlarından gönderilen emirlerin sâde ve basit, daha az ağdalı, daha az süslü şekilleri sayılabilir ve XVII. yüzyıl boyunca, daha önceleri beylerbeyilerin emirleri ve yazıları için kullanılan deyimleri (حروف ، كاغد ، وثيقه ، ورقه) ortadan kaldırdı, onların hepsinin yerinde kullanıldı.

Bunlar da genellikle, merkezden gönderilen emir ve buyuruldular da mevcut olan diplomatik özelliklere sâhip idiler. Sadece elkab ve yazıldığı yer formüllerinde biraz değişiklik gösterirlerdi ki, bunlarla ilgili bazı örnekleri şöyle sıralamak mümkündür. Prof. Fekete, Macaristan'daki Osmanlı hâkimiyeti devri ile ilgili buyurulduların elkab formüllerine âit şu misalleri kaydetmektedir:

Kadı elkabı:

I. حضرت مولاناى شريعت مآب اقضى قضاة الاسلام اولى ولات الانام مميز الحلال
عن الحرام الحاكم العدل بقضاء صولنق (Szolnok)

Hazret-i Mevlânâ-yı şerî'at-maâb akzâ kuzâti'l-islâm, evlâ vulâti'l-enâm mümeyyizü'l-halâl ani'l-harâm el-hâkimü'l-adl be-kazâ-i Solnuk

II. قدوة قضاة الاسلام عمدة ولات الانام معدن الفضل والكلام مولانا حطوان
(Hatvan) قاضى ...

Kıtvet-i kuzâti'l-islâm umdet-i vulâti'l-enâm ma'denü'l-fazl ve'l-
kelâm Mevlânâ Hatvan kadısı

III. جناب فضيلت مآب شريعت نصاب حضرت افندى كامين وكامياب
Cenâb-ı fazîlet-maâb şerîat-nisâb hazret-i efendi-kâmbîn ve kâmyâb»

Vâiz elkabı: زبدة الصلحاء فخر العلماء

«Zübdetü s-sulehâ Fâhru l-ulemâ»

Nâib elkabı:

« قدوة النواب المتشرعين بریم (Jaszbereny) نأبى -

Kıdvetü'n-nüvvâbi'l-müteşerri'în *Birpem* (Jaszberény) naibi

Emîn ve Zâbit elkabı: مناخر الاشباح والامثال

Mefâhirü'l-eşbâh ve'l-emsâl

Müteferrika, voyvoda, çavuş elkabı: قدوة الامثال والاقران

Kıdvetü'l-emsâl ve'l-akrân

Mimar ağa elkabı: قدوة الاعاظم والاعلى منبع المكارم والمالى

Kıdvetü'l-eâzım ve'l-e'âlî menba'î'l-mekârim ve'l-me'âlî

Nagykörös şehrinin biro (hâkim) elkabı:

سز که واروش کوروش بیرولیز

Siz ki varuş-ı *Güroş* birolarısız

Yahudi Köprü emîni (gümrük emîni) elkabı:

سن که کوپرى امینى موسى يهودى سن

«Senki köpri emîni Musa Yahudisin ...»

Buyruldunun zarflanması ve zarfının üzerine yazılan adres şekil-
leri:

Şerîat-meâb İtolni Belgrad (Székesfehérvâr) kadısına

«Saâdetlû Han hazretlerine kulağuz tâyin buyurulan Modava موداره beyi Ali Bey hazretlerinin hâkipâyalarına»

Szolnok sancağı beyine mükerreren peşkeş vermemek içindir,
«Buyuruldu eski mâliye hükmü üzerindedir»

4 — Diğer belgeler ve terimler:

Sancak beyleri ve onların maiyetindeki memurların (msl. kadı, alaybeyi, kaymakam, kethudâ, emîn, nâzır ağa, sipâhi v.s.) yazdıkları, daha az önemli yazıları, msl, makbuz, izin kağıdı, kimlik belgesi, daha yüksek makamların yazı ve emirlerinin kelimesi kelimesine suretinin öğrenildiğini, bilgi edinildiğini, ya bir kelimelik bir deyimle yahut da nâme kelimesinin çeşitli şekillerde bir terkip hâline getirilmesi ile ifâde edilmişti.

Tek kelimelik deyimler, terimler:

İzin, ilâm (bir emir ve hükmün bildirilmesi), tahvil (havâle), tezkere (yol tezkeresi, mürûr tezkeresi), temessük (himâye mektubu), hurûf (harfler, mektup), havâle, hat, senet (tezkere, yazı), sahife (yazı), kaima (yazı), kâğıt (azat kâğıdı, icâzet kâğıdı), kitap (yazı), mektup, vesika, varaka (belge), yazı.

Bu tâbirler, bu deyim ve terimler birbirinden çok farklı belge tiplerini bildiriyor değildi. Çok kez aynı muhtevâdaki yazılar birbirinin yerinde kullanılırdı. Hattâ bir yazının muhtelif yerlerinde bu terimler eş anlamda kullanılırdı.

Nâme kelimesi ile yapılmış terkipler:

İcâzet-nâme, itimad-nâme, iltimas-nâme, tebriknâme, tahvil-nâme, tehniyet-nâme (tebrik-nâme'nin eski deyimi), cevap-nâme, hulûs-nâme, duâ-nâme, ricâ-nâme, şefâat-nâme, ubûdiyet-nâme, itk-nâme (âzâd-nâme), özür-nâme, muhabbet-nâme, muâf-nâme, meveddet-nâme, vasiyet-nâme, vekâlet-nâme

a) başlangıç formülleri:

Çeşitli adlar taşıyan bu yazılar ister ilâm, tezkere, tahvil olsun isterse icâzet-nâme, ruhsat-nâme, muhabbet-nâme tesmiye edilsin, hepside kısa ve çok değişik başlangıç formülleri ile başlamakta ilk

kelimeleri «sebeb», «bâis باعث» ya da «vech وجه» olmakta idi:

sebeb-i tahrîr-i tezkere oldur ki (budur ki) ...

sebeb-i tahrîr-i varaka-i kemterî oldur ki ...

sebeb-i tahrîr-i erkam-ı siyah-fâm budur ki ...

sebeb-i tesvîd-i sahife-i sahiha oldur ki ...

sebeb-i tahrîr-i kitab-ı sıhhat-nisâb oldur ki ...

sebeb-i tahrîr-i kitâb-ı şer'î ve mucib-i tastîr-i hitâb-ı mer'î
oldur ki

sebeb-i tesvîd-i hurûf oldur ki ...

Sebeb-i tevsîh-i kalem ve mûcib-i tersîm-i rakam odur ki

bâis-i tahrir-i hurûf oldur ki ...

bâis-i tahrîr-i kitab-ı sıhhat-nisâb ve mucib-i tastîr-i sutûr-ı hakikat-
intisâb oldur ki ...

bâis-i tenmîk-i hurûf oldur ki ...

vech-i tahrîr oldur ki ...

vech-i tezkere (tahrîr-i tezkere) oldur ki ...

vech-i tahrîr-i hurûf oldur ki ...

b) belgelerin metinleri:

Metin konunun aslını kısaca anlatmakta, bu yazının yazılmasını gerektiren sebebi bildirmekte ve bu beyanlar bir görevlinin veya bir şikâyetçinin ifâdesine dayanmaktadır. Bununla ilgili karar, genellikle şarta bağlı bir şekildedir: «eğer böyle ise..» hakikaten hâdise böyle cereyan etmişse... gibi ki, böylelikle ileride ihtimal kararın değiştirilmesi imkânı sağlanmış olmaktadır. İmza yeri, genellikle, kâğıdın sol aşağısındadır. Ancak kadılar ve defterdarlar kâğıdın üstünde veya kenarında isimlerini yazmakta ve imzalarını atmakta idiler.

Memuriyet ve rütbe bildiren terimler arabca terkîpte o dil terminolojisindedir: میرلوا Mirlivâ-i Solnuk, « میرالای بودین Miralay-ı Budin», « افندی الکاتب Efendi el-kâtib», « امین اکره Emîn-i Eğri», « اغای ایغای Ağa-yı azebân-ı Budun» bazan hâlâ (حالا) veya sâbika (سابقا) terimleri ile o sırada görevde bulunduğu ya da eskiden görevli olduğu belirtilmektedir: « یحیی میرمیران قنیزه حالا Yahya Mîrimîrân-ı Kanije hâlâ», « سابقا نویگراد بکی درویش بک Sâbika Novıgrad Beği Derviş Beğ»

DOKUZUNCU BÖLÜM

SURETLER, DEFTERLER, DİLEKÇELER VE BENZERLERİ

1 — Suretler:

Çeşitli isimler taşıyan yazıların suretleri, kopyaları üzerinde daimâ « صورته حکم الشریف Sûret-i hükmi şerif », « صورته مکتوب Sûret-i mektûb » gibi terkiplerin yazılması âdetti. Aynı şekilde, değişik yerlerde, metnin üzerinde veya kenarında « عبارة تصدیق İbâre-i tasdik » denilen formüller, tasdiki yapan kadının adı ve mührü bulunmakta idi. Çeşitli ifadelerde ve arabça olan bu türlü formüllerden bir kaç örnek zikredelim:

هذه صورت الامر الشريف السلطاني قبول مع اصله العالي وانا اضيف الخلايق بر محمد
الفاضي بيانوه عنى عنه الخالق

Hâzihî sûreti'l-emri'ş-şerif es-sultânî kübile ma'a asluhû 'l-âli ve ene ez'afu'l-halâ'ik Pîr Mehmed el-kâzî bi-Yanova afâ anhü'l-hâlik»

« Alâ vefkî aslihi'l-mahtûm nemakahû... »

« صورته الاصل المختوم حرره Sûreti'l-asli'l-mahtûm harrerehû... »

« طبق اصله المطاع Tıbk-ı aslihi'l-mutâ »

« طبق اصله المضى المختوم Tıbk-ı aslihi'l-mumzî el-mahtûm »

Aslının tıpkısıdır, ona itaat etmek gerektir ve imzâlanmış, mühürlenmiş ve aslına uygundur gibi anlamları taşırlar. Kezâ şu tür-lüleri de vardır:

« هذه صورت الحكم الشريف السلطاني والامر المنيف الخاقاني نقلت من الاصل بلا زيادة ولا نقصان » « طبق اصله المطاع بلا زيادة ولا نقصان وانا الفقير ميكايل مشير وترجان جاسار دولت قرار المأمور هذه القضية عن جانب جاسار مشاراليه »

Pâdişah nâmelerinin, emirlerinin suretlerinde tuğrayı «mahall-i tuğ-rây-ı şerif», «tuğra yeri» sözleriyle belirtmek âdetti. Mührü ise «ma-hall-i mühür» denilerek belirlemek gerekirdi. Sûretin ne zaman ya-zıldığı, yâni tarih kaydedilmezdi:

2 — Defter:

Aslı grekçe olan, sonra arapça ve farsça aracılığı ile osmanlı türkçesine de geçen defter دفتر kelimesinin çoğulu olan defâtir دفاتر de kullanılır. Bu kelime sicil سجل sözü ile aynı anlamda da kullanılır. Her ikisi de resmî maksatlar için hazırlanmış kayıt, not ve yazıları kapsayan bir karakter gösterirler.

Defterin, muhtevasına göre bir çok çeşidi vardır.

a) Divân-ı humâyun defterleri:

Divân-ı humâyun'dan çıkmış, emir ve nâmelerin kaydedildiği defterler I. Mühimme defteri II. Nâme defteri III. Ahkâm defteri, IV Ruznâme defteri (beratları ihtiva eder) V. Mevâcib defteri (ulûfeleri bildirir) VI. Yoklama defteri (asker yoklamalarını, timar erkabının seferde ya da bir hizmette olup olmadığını kontrol etmeye yarayan defter).

b) Defter-i hâkanî (Hakan'a mahsus defterler):

Hazineye âit arazinin kimlere ve ne maksatla tevcih edildiğini, zaman zaman yapılan değişiklikleri, vergi ve resimlerin müfredatını, kimlere tarh ve tevzi edildiğini, çeşitli vergi gelir kaynaklarının, gümrük resimlerinin cins ve miktarını bildiren muhtelif defterlerdir, bunların bir kısmı da tahrir defterleridir. Şer'î defterler ise, kadılık

sicil defterleri ilâm ve hükümlerin sûretlerini kapsar. Bunlardan başka nevi ve cinste defterler de vardır. Şu halde defterler hangi maksada tahsis edilmişse onu veya muayyen metinlerin kopyalarını ihtiva etmektedirler.

c) Metin özellikleri:

Nâme, hüküm ve mühimme defterleri, yazılmış nâme, emir ve hüküm ile benzerlerinin tam metnini kapsamamakta, elkab ve öteki formalite kısımlarını terkederek ya da kısaltarak asıl konuyu kaydetmektedir. Meselâ «elkab-ı mutâdeden sonra...» diye başlayan metinler, ya da «Sigetvar sancağı beyine hüküm ki...», «sebeb-i tahrir yazıla ki...» başlıklı emirler yer almaktadır. Sadece, nakil, iblâğ (narratio, expositio) denilen konunun özü ve hüküm, emir (dispositio) denilen ve yapılması gereken emri kapsayan metinler olduğu gibi kaydedilmektedir.

Bu hüküm ve nâmelerin kaydında mahall-i tahrir yazılmamakta, buna karşılık, emir ve hüküm kimin vasıtası ile —ki buna müstevdi' مستودع denilmektedir— gideceği yere teslim edileceği bildirilmekte, meselâ, «Mustafa Çavuşa verildi» denilmektedir. Diğer gurup defterlerde ise, tahrir defterleri, vergi defterleri v.s., malzemeyi, yâni sırası ile kaydı gereken şeyleri düzgün bir şekilde ihtiva etmektedir. Ancak, bunların yazı tipleri, bâzan, okumakta güçlük arzettiği gibi, metinde geçen yabancı sözler ve terimler dolayısıyla özel bir şekilde incelenmeye ihtiyaç gösterirler. Resmî defterler çok defa 24x30 cm. büyüklüğünde iseler de daha büyük defterlere de rastlanmaktadır.

3 — Dilekçeler, arzuhaller, raporlar:

Arz (عرض), arzuhâl (عرض حال), ruk'a (رُكْعَة), dilek (دَلَاك) gibi terimlerle ifâde edilen dilekçeler muhtevâsı ve yazılışı bakımından telhis türüne çok benzemektedir, onun taklidi ve gelişmesi denilebilir. Bunların hitap formülü, çok yüksek düzeyde olmayan memurlara da sultanım (سُلْطَانِي) sözü ile başlar ve kelime bir kaç sıfat sıralandıktan sonra biraz yukarıya yazılır. Meselâ:

سلطانم

I — ساداتلو ودولتو ولی التم افندم حضرتاری

Saâdetlû ve devletlû veliyyi'n-niam efendim sultanım hazretleri

II — ساداتلو وعزتلو ودولتو پاشای جلیل الشان

Saâdetlû ve izzetlû ve devletlû paşa-yı celilü's-şân

III — جناب عزت مآب ودولت نصاب حضرت اغای کامیاب و کامیاب

Cenâb-ı izzet-maâb ve devlet nisâb hazret-i ağa-yı kâmbîn ve kâmyâb

IV — دستور مکرم مشیر منعمم وزیر معظم دارا حشم ممزز و محتشم نظام عالم ظهیر

بنی ادم صاحب السیف والقلم دولت نظام عزت انتظام سعادت احتشام مروت ارتسام عدالت التزام فریدون احتشام ظهیر الاتام معین الاسلام المحفوف بصنوف لطایف عواطف الملك الاعلی ولایت بودونه والی اولان وزیر مصطفی پاشا

«Dustûr-ı mükerrerem müşîr-i mufahham vezîr-i muazzam dârâ haşem muazzez u muhteşem nızâm-ı âlem zahîr-i benî Adem sâhibu's-seyf ve'l-kalem devlet-nizâm izzet-intizâm saâdet-ihtişâm mürüvvet irtisâm adalet-iltizâm Ferîdun ihtişâm zahîrül-enâm muînü'l-islâm el-mahfûf-ı bi-sunûf-i letâyif-i avâtıfı'l-meliki'l-a'lâ vilâyet-i Budun'a vâlî olan Vezîr Mustafa Paşa»

Eğer dilekçe elkab ve duâ yazılmaksızın başlıyorsa kısaca şöyle ifade edilir:

«mâruz-ı kullarıdır ki...», «dergâh-ı felek-medâra arş-ı bendeleri bu durki...» duâ formülleri:

I — زاد الله تعالى عمره و دولته و رفعته الى يوم الودعو الجواب

Zâde'llâhu taâlâ ömrehû ve devletehû ve rifatehû ilâ yevmi'l-va'di ve'l-cevâb»

II — شيد الله تعالى بنیان سعادتہ بالدولة الابديه والسعادة السرمديه الى يوم الحشر والجواب

«Şeyyede'llâhu taâlâ bünyân-ı saâdetihî bi'd-devleti'l-ebediyye ve's-saâdeti's-sermediyye ilâ yevmi'l-haşri ve'l-cevâb»

Dilekçe sahibi şu şekilde sözlerine devam etmektedir:

I. Hâkipây-ı şeriflerine yüz sürdükten sonra...»

II. درر تحیات صافیات محبت فزون وغرر تسلیات مودتتون ابلانندن صکره

«Dürer-i tahıyyât-ı sâfiyât-ı mehabbet fuzûn ve gurer-i teslîmât-ı meveddet-numun iblâğından sonra»

Bundan sonra dilekçenin metni başlardı ki, bu da, başlıca dört unsurdan oluşuyordu:

- 1) dilekçe sahibi kendisini tanıtır, takdim ederdi ve buna târif-i nefis (تعريف نفس) denilirdi.
- 2) dilekçe sahibi vasıflarını, meziyet ve kabiliyetlerini anlatırdı ve buna beyân-ı istihkak (بيان استحقاق) denirdi.
- 3) dilekçe sahibi istediklerini belirtirdi ve buna beyân-ı matlab (بيان مطلب) denilirdi.
- 4) dilekçe sahibi ricasını söylerdi ve buna istirham denirdi.

Dilekçenin sonunu kapayan formüller de şu türlü olurdu:

Bu formüller telhisde aynı meâldeki formüllere benzemektedir. Ancak mümkün olduğu kadar onlardan daha nâzik, daha mahviyet-kâr bir eda taşırlardı. Örnekler:

1) «sadaka ve ihsân buyurulmak ricasıyla hâkipây-i devletlerine arz ve ilâm olundu bâki emr-ü-ferman der-i adlindir..»

2) «hâkipâyinize yüz sürünür bâki emir saâdetlû sultanımındır»

3) «bâki re'y ol cânibe mufavvazdır»

4) باقى همیشه ایام عزو رفت و کامرانی بر ترقی و بر مزید باد

Bâkı hemîşe eyyâm-ı izz ü rif'at ve kâmrânî ber-terakkî ve ber me-zîd bâd»

5) باقى عمرو دولت مستدیم و مستحکم باد

Bâkı ömr ü devlet müstedîm ve müstahkem bâd»

6) باقى همیشه ظل وجود عالی لا یزالى باد

Bâkı hemîşe zill ü cûd-ı âlî lâ-yezâlî bâd

Dilekçelerde imzâ:

Dilekçe sahibinin (صاحب عرضحال) imzası, bazan rütbesi ve görevi ile birlikte, kâğıdın sol alt köşesine konurdu. İmza sahibinin sıfatı çok defa yazının muhtevasına uygun düşecek surette düzenlenirdi.

Çok sık rastlanan imza formülleri şunlardı:

«bende, بنده بنده بمقدار, el-fakîr, الفقير el-fakîrî'l-hakîr, الفقير الحقير el-fakîrî'l-hakîr, الفقير الحقير, asdaku'l-hakîr, اسد اصدق الحقير, ahkarü'l-ibâd, احمق العباد, ez'afü'l-hüddâm, اضف الضام, hâlisü'l-fu'âd, خالص الفواد, ed-dâ'î el-muhlîs, الداعي المخلص, mine'l-muhibbi'l-muhlîs, من المحب المخلص, ahkarü'l-ibâd, احمق العباد»

خرستادگان خدامان دولت عليه ez'afü'l-ibâd Mustafa el-hakîr, مصطفی الحقیق
Hiristâdegân-ı hüddâmân-ı Devlet-i aliyye»

İmzaların şekli çok defa yuvarlak ya da dört köşe idi. Dilekçe-lerde, nerede ve hangi tarihte yazıldıkları, ekseriya belirtilmezdi.

4 — Özel mektuplar :

Özel mektupların yedi temel unsuru sayılabilir:

- I. elkab (hitap)
- II. duâ (selâm, tahiyet تَحِيَّة)
- III. arz-ı hulûs (beyân-ı âdâb) muhataba karşı duyulan bağlılık
- IV. mektubun konusu (beyân-ı mazmûn بَيَان مَضْمُون)
- V. mektubun sonu (mektup tamamı)
- VI. imza
- VII. mühür

Bazılarına göre tarihleme de esastan sayılırsa da özel mektup-larda çok defa tarih yoktur.

Mektuplarda dâvet, yâni başa yazılan formül, basit, alelâde ola-rak هو المفتاح هو المين Hüve daha ağıdalı ve edebî mektuplarda هو المفتاح هو المين Hüve'l-fettâh hüve'l-muîn هو الشاق هو الماني Hüre'l-şâfi hüve'l-mu'âfi şeklindedir. Bir ricâyaya verilen cevapta ise هو المحسن هو المعلى Hüve'l-muhsin hüve'l-mu'tî gibidir. Mektuplarda selâm ve bâzı protokol ve nezâket sözlerinden sonra asıl konuya geçilir, bunun üslûbu da çok mutedil, mülâyim ve mahviyetkârâne ifadeler ile. Bâzı ifâde ve tâbirler, bunları yazan kâtiplerin kendi sözleri olmayıp basma kalıp yazılmış ve inşâ nümûnelerinden alınan formüllerdir. Yazışmayı ya-pan taraflar arasındaki şahsî ilişkileri ancak, mektubun asıl konusu aksettirmekte, aydınlatmaktadır, ve bu kısım oldukça kısadır.

Bu mektuplarda öyle görünüyor ki, küçük memuriyetlerde bu-lunan, önemsiz kişiler, mektuplarında imzâlarını okunaklı bir şekil-de belirtmekte, fakat, memuriyet ve makamlarını bildirmemekte-dirler. Mektubun arkasına yazılan adresleme örnekleri:

I. «vilâyet-i Tamışvar'da pâşây-ı kâmkâr hazretlerinin huzur-ı âli-îtibarlarına»

II. «Sâhib-i sadâret efendimizin kethudâları efendim Cemşid Ağa hazretlerinin hâk-i izzetlerine»

5 — Kırım hanlarına âit belgeler:

Kırım hanlarına ve bu hanlığa mensup Kalgay, Nureddin gibi kimselere âit vesikalar nisbeten azdır, ve bunlar da genellikle Osmanlı vesikalarının özelliğini taşırlar dâvet yâni invocatio formülü aynıdır. Ünvân ve elkab formüllerinin metinlerinde bâzı değişikliklere rastlanır. Meselâ Han'ın elkabı şu değişik şekillerde görölmektedir:

- I. اولوغ يورد نيك اولوغ اوردا نيك و تحت قريم نيك اولوغ پادشاهی بولنان
سمادتی خان بك كرای حضرتلی
- II. اولوغ اوردا اولوغ يورت نيك تحت قريم نيك و دشت قیچاق نيك اولوغ
نورالدین سلطان بولنان غازی كرای سلطان حضرتلی

Kırım hanının zevcesinin elkabı: «ملکه زمان حدیجه دوران بهیجه جهان»

Hıristiyan hükümdarlar için kullandıkları elkab formüller:

- I. «اولوغ دوستمز و محبتلو قرداشمز بیج (Viyana) ولایتک و کوب مملکت لاریک
پادشاهی و حکمداری و بارچه ملت مسیحانیک اولوسی و چاسارنه»
- II. «اولوغ اوردس نیک و کوب خرمستان نیک و پارچه ملت مسیحانیک اولوسی و بیج
ولایتک و کوب تلمه لریک و اولوغ مملکت لاریک چاساری بولنان محبتلو دوستمز خیرخواهمز
صدات نشان مخالصت عنوان بالنمل بیج ولایتک اولوغ چاساری و حکمداری»

Kırım hanlarının yazılarında genellikle ve basit bir üslûpla başlangıç formülü şöyledir:

« باعث یرلیع شریف سلطانی و موجب تسطیر بلیغ خاقانی اولدرک »

Kırım tatarlarının kullandıkları lehçeye gelince, Osmanlı vesikalarından dilleri ve üslûpları bakımından farklıdır. Metinlerde arapça-farsça kelimelere çok az yer verilmiştir. Kelime hazineleri, mümkün olduğu kadar, halk dilinde kullanılan kelimelerle zenginleşmiştir. Taşradaki Türk makamlarının yazılarına bu bakımdan az çok benzerler arapça-farsça tesirlerden kurtulmuş olmanın diğer önemli bir sonucu da, bu yazıyı yazanları tamamen bağımsız bir şekilde yazı yazmaya zorlamış olması ve dolayısıyla basit ve sâde resmi bir dilin doğmasını mümkün kılmasıdır. Diğer bir özellikleri de fone-

tik yazış şeklidir ve sesli hâfleri, vokalleri çok sık kullanmalarıdır. Meselâ, -ler, -lar eki gibi. Tarihlemede de, daha ziyâde, büyük rakamlardan küçüklere giden türk usûlünü kullanmış olmaları (Meselâ hicretin dokuz yüz elli beşinci yılının Sefer ayının onuncu günü gibi) kayde değer bir özelliktir.

Kırım hanlarının tuğraları:

Kırım hanlarının da tuğraları vardır, imzâ yerine geçer; bunların şekli de esas itibâriyle pâdişahların tuğraları gibidir. Han'ın, babasının adı yazılmaktadır. Ancak, «daima» kelimesine karşılık «sözümü» *سوزمى* kelimesi bulunmaktadır ve emirimiz anlamına gelmektedir. Hanların mühürü armut biçiminde idi.

ONUNCU BÖLÜM

DİNİ NİTELİKTEKİ BELGELER

1 — Kadıların belgeleri, sicilleri:

Osmanlı devletinde, kadıların, bilindiği gibi, hem adli, kazâî görevleri, hem de idârî vazifeleri vardı. Şu halde kadınlara âit yazılar, belgeler din ve dünya işleri ile ilgili nitelikteki yazılar olup bir intikal yazıları sayılabilirler.

Kadıların, idârî alandaki ve küçük makamlarda bulunanların yazılarına çok benzeyen, resmî yazılarına hurûf, vesikâ, kitap, kâğıt, varaka denildiği halde şer'î ve kazâî sahadaki resmî yazılarına huccet حجت tâbir olunurdu.

Huccetleri diğer çeşit yazılardan ayıran en büyük fark şahitlerin sıralanışı ve tasdik formülüdür. Şâhitler شهود الحال terkibi ile yazılır ve ilk harf ش harfi, tıpkı سبب تحریر deki س harfi gibi satır sonuna kadar uzatılırdı. Bunun altında şahitlerin adları, bâzan da rütbe ve memuriyetleri, ya da nerede ikamet ettikleri ile birlikte, ayrı ayrı yazılırdı. Hıristiyan reâyânın birbirleri aleyhine açtıkları dâvâlarda onlar da şahit olarak gösterilirdi. Kadı imzâsı (امضای قاضی) başka bir deyimle, ibâre-i tasdik عبارة تصدیق kâğıdın üst tarafındadır ve kadının adı ile bulunduğu kazânın adı yazılı, bâzılarında ise

bu göreve birbiri peşi sıra gelen üç dört kadının teyit formülü, ibâre-i tasdikleri vardı. Bu tasdik ve teyit formülleri çok değişiktir ki, bu konuda çeşitli formüllerden mürekkep bir kolleksiyonu Kraelitz yayınlamıştı (krş. Mitteilungen Zur Osmanischen Geschichte, II. (MOG) s. 137). Kadılar, belki de, inşâda, yazı yazmak san'atında kendilerini üstad saydıkları için, diğer bir kadının tasdik ibâresini kullanmıyarak, kendileri yeni bir ibâre-i tasdik formülü icad etmişlerdi. Bir kaç örnek:

I. الامر كما ذكر فيه نعمة الفقير اليه عز و شان

(zikredildiği üzere bu meseleyi bu fakir yazdı ki, kendisine izzet ve şân nasip olsun).

II. « الامر كما جرى والشان على ما يرى نعمة افقر الورى محمد الغاضى بقضاء
صولتى و سمنقوش

(Cereyan eden mesele ve görülen iş böyledir, bunu insanların en fakiri olan Szolonk ve Szentniklos kadısı yazdı).

III. « الامر حسبما ذكر فيه حرره المبد الفقير »

IV. « ما فيه كما فيه كتبه الفقير الله سبحانه... »

V. ما هو المطور في هذا الكتاب واقع بلا شك ولا ارباب كتبه الفقير

Kadının adından sonra غفر له gufirelehû veya عني عنه ufiye anhu duâları vardır.

Bâzan müfti sözü de kadı yerini tutar:

VI. عيسى المفتي المأمور بهذا الامر من قبل من له الامر عني عنه

2 — Vakuf-nâme (vakfiye) وقفنامه

Dinî mâhiyetteki bir belge olan vakfiye (vakıf-nâme) Allah için yapılan bir tesisi ifâde eder. Bu belge vâkıf denilen hayır sever birisi tarafından tanzim edilmiştir ve kendi adı da vakfiyede zikredilmiştir. Ne türlü arâzi, ev, dükkân v.s. ya da para vakfedilmişse onlar belirtilir hangi dinî veya sosyal tesise tahsis olunduğu kaydedilir. Çok defa arapça yazılan vakfiyelerin çeşitli tipleri vardır, yayınlanmış vakfiyelerde bunların örnekleri mevcuttur.

3 — Fetvâ (فتوا)

Dinî mâhiyetteki belgelerden biri de fetvâdır. Lûgat mânâsı, bir olayın hükmünü beyan eden veya hükmünü koyan, kısacası, güçlükleri çözen kuvvetli cevaplar demektir. Kazâ قضی gibi, üzerinde çok işlenmiş fıkıh müesseselerinden biri olan fetvâ, fakîhin hüküm niteliğinde olmaksızın, verdiği cevap anlamına gelir. Fetvâyı veren fakîhe müftî مفتی denilir; nasıl ki, hüküm vermeğe memur edilen fakîhe de kadı (قاضي) denilmiştir. Kadı ile müftü arasında, mâhiyet bakımından, şu fark görülür: müftü (muftî) şeriat kanunlarını delillerinden meydana çıkararak müdevven hâle getirir; kadı, bu kanunlardan, kendisine arz olunan hâdiseye temas eden hükmü bulup uygulamaya koyar. Kadı, ulû'l-emrin vekili olan bir memurdur.

Mühim siyasî hâdiseler olduğu gibi, memleketin örfünden alınarak, vücuda getirilen arâziye âit hükümler de fetvâların konuları arasına girmiştir.

Fetvâlarda mesele (مسئله) yâni sorulan şey ve cevâbı vardır, fetvâlarda dâvet formülleri çok değişiktir. Örnekler:

I. اللهم يا مالك يوم الدين اياك نعبدو واياك نستعين

(Tanrım, ancak sana taparız ve ancak senden yardım isteriz)

II. « اللهم يا ملهم الحق والصواب نستلك المصم في السؤال والجواب »

(Tanrım, doğruyu, himâyeyi suâl ve cevapta senden isteriz)

III. اللهم يا محب كل سائل نستلك تهليل اوسائل الى حل مشكلات المسائل

(Her soranı seven Tanrım, müşkül meselelerin çözümlenmesinde desteğini istirham ederiz)

İlmiye Salnâmesinde şeyhülislâmların fetva örnekleri bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA *

ABDURRAHMAN ŞEREF, «Evrak-ı atika ve vesâik-i tarihiyyemiz», *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* (TOEM), I/1, İstanbul 1329, s. 9-19.

ALPARSLAN, Ali, «Ecoles Calligraphiques Turques», *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V/1-4, İstanbul 1973, s. 265-278.

—————, «Khatt (in Turkey)» *Encyclopedia of İslam²* (EI), III, Leiden-London 1966, s. 1125-1126.

BRIQUET, C.M., *Les filigranes*, c. I-IV, Genève 1907.

BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı, *Türklerde Yazı San'atı*, Ankara 1958.

—————, «Türk yazılarının tetkikine methal» *Darülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, II/5-6, İstanbul 1926.

ÇETİN, Atilla, «Arşiv Terimleri ve Deyimleri», *Vakıflar Dergisi*, XII, Ankara 1978, s. 351-394.

ELKER, S., *Divan Rakamları*, Ankara 1953.

ERSOY, Osman, *XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Türkiye'de kâğıt*, Ankara 1963.

FEKETE, Lajos, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapest 1926.

—————, «Türk vesikalarının neşri ve bu işin arzettiği meseleler» (çev. T. Gökbilgin), *Bellekten*, V/20, Ankara 1941, s. 607-616.

—————, *Die Siyâgat-Schrift in der Türkischen Finanzverwaltung*, Budapest 1955.

FERİDUN AHMED BEY, *Münşeatü's-selâtin*, I-II, İstanbul 1274-75.

* Öğrencilerin faydalanabileceği başlıca kaynak ve incelemeler seçilmiştir.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, «Venedik Devlet Arşivi'ndeki vesikalar külliyyatında Kanûnî Sultan Süleyman devri belgeleri», *Belgeler*, 1/2, Ankara 1964, s. 119-225.

—————, «Venedik Devlet Arşivi'nde Türkçe belgeler koleksiyonu ve bizimle ilgili diğer belgeler», *Belgeler*, V-VIII/9-12, Ankara 1972, s. 1-151.

GUBOĞLU, Mikhail, *Paleografia ŝi diplomatia turco-osmana*, Bükreş 1958.

GÜNDAY, Dünder, *Arşiv belgelerinde siyakat yazısı özellikleri ve divan rakamları*, Ankara 1974.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Hattatlar*, İstanbul 1955.

İlmiyye Salnâmesi, İstanbul 1334.

İslâm Ansiklopedisi, «Berat», Ferman», «Hat», «Kâğıt», «Mühür», «Tuğra» maddeleri, I-XII, İstanbul 1940-1974.

KÂĞITCI, Mehmet Ali, *Kâğıtcılık Tarihçesi*, İstanbul 1936.

KRAELITZ, F., «Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie», *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften*, Wien 1921.

—————, «İlk Osmanlı padişahlarının ısdar etmiş oldukları bazı beratlar», *TOEM*, V/30, İstanbul 1333, s. 242 vd.

KURAT, Akdes Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler*, İstanbul 1940.

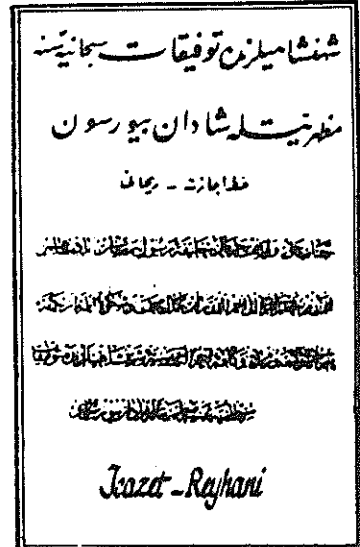
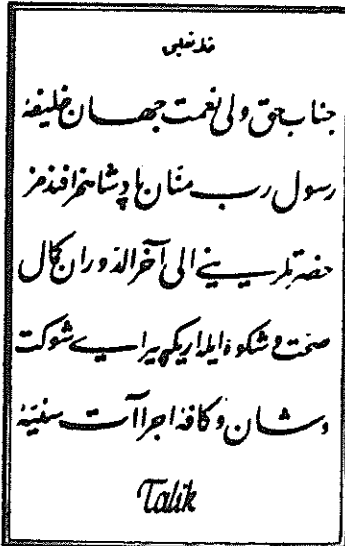
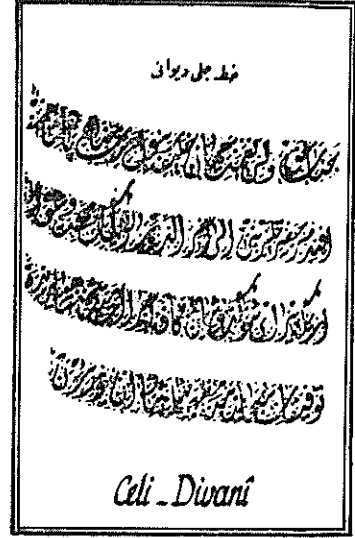
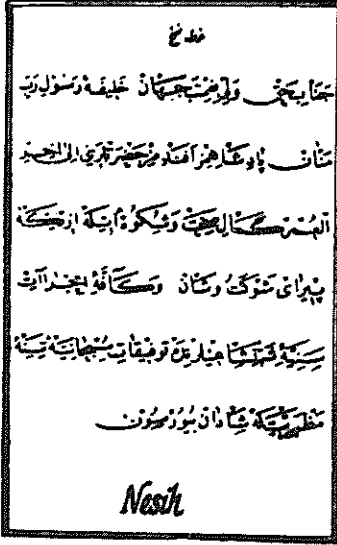
KURTOĞLU, Fevzi, «İlk Kırım Hanlarının mektupları», *Belleten*, I/3-4, Ankara 1937, s. 641-655.

MÜSÂ KÂZİM, «Vesâik-i Tarihiyyemiz», *TOEM*, I/2, İstanbul 1329, s. 65-69.

MUSTAFA ÂLÎ, *Menâkıb-ı Hünerverân* (İbnülemin Mahmud Kemal neşri), İstanbul 1926.

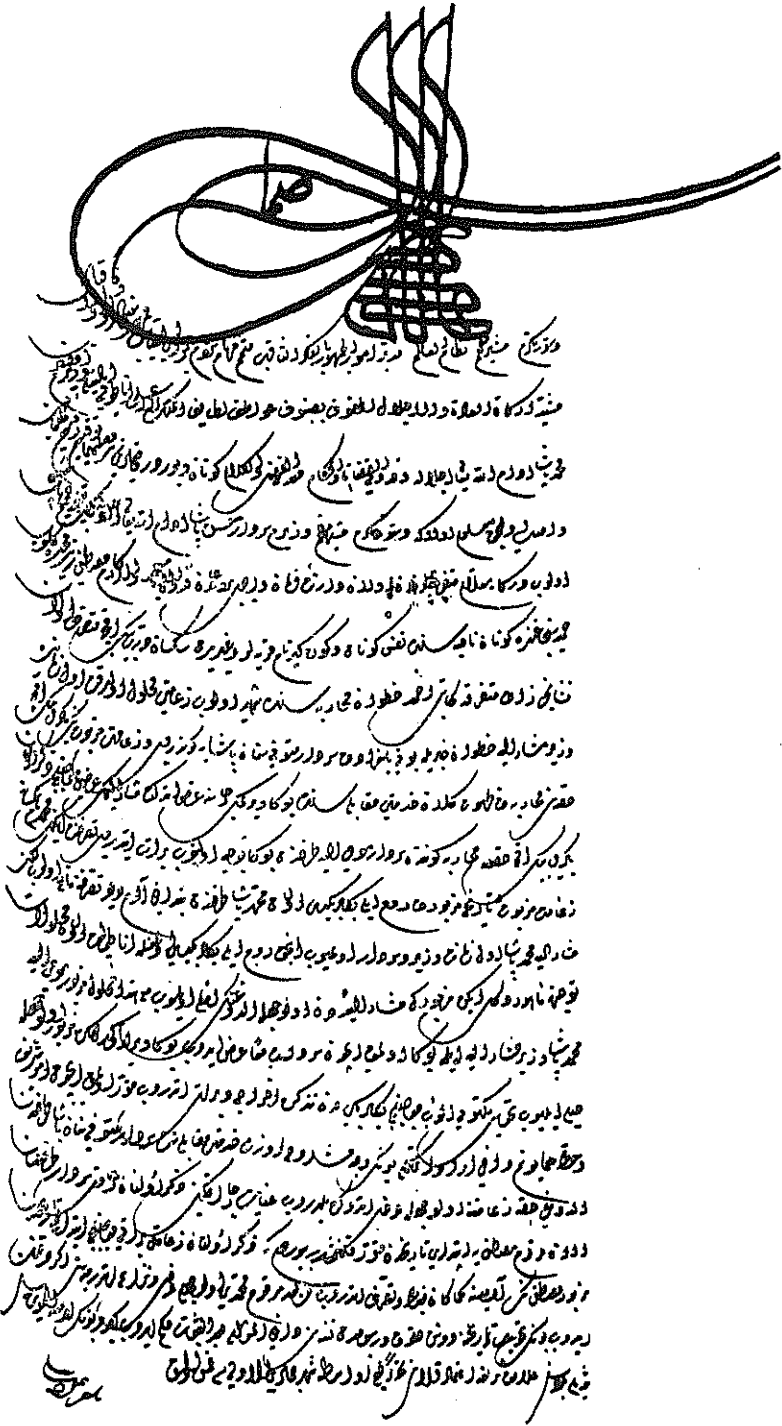
- MÜSTAKİM-ZÂDE Süleyman Sadeddin, *Tuhfe-i Hattâtîn* (İbnülemin Mahmud Kemâl neşri), İstanbul 1928.
- NEFES-ZÂDE İbrahim, *Gülzâr-ı Savab* (Kilisli Muallim Rifat neşri), İstanbul 1939.
- ONGAN, Halit, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili*, Ankara 1958.
- , *Ankara'nın İki Numaralı Şer'îye Sicili*, Ankara 1974.
- ORGUN, Zarf, «Tuğra - Tuğralarda el-muzaffer dâima duası ve şah unvanı, şehzâde tuğraları, Mehmet II'nin tuğra, imza ve mühürleri» *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, sayı 5, İstanbul 1949, s. 203-220.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı Tarihine aid Belgeler: Telhisler (1597-1607)*, İstanbul 1970.
- REYCHMAN, J. — Zajaczkowski, A., *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats*, (Gözden geçirilerek genişletilmiş terc. Andrew S. Ehrenkreutz), The Hague-Paris 1968.
- , «Diplomatic in the Ottoman Empire», *ET*, 1962, s. 313-316.
- SERTOĞLU, Midhat, *Muhteva bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara 1955.
- , «Diplomatique bilgisi bakımından Başvekâlet Arşivi», *V. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1960, s. 355-364.
- SUYOLCU-ZÂDE Mehmed Necîb, *Devhatü'l-küttâb* (Kilisli Rifat neşri), İstanbul 1942.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, «Yeni Türk Tarihinde Vesikacılık», *Belleten*, II/7-8, Ankara 1938, s. 367-371.
- , «Osmanlı Devleti zamanında kullanılmış bazı mühürler hakkında bir tetkik», *Belleten*, IV/16, Ankara 1940, s. 495-544.
- , «Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyruclara dair», *Belleten*, V/17-18, Ankara 1941, s. 101-157.
- , «Buyruklı», *Belleten*, V/19, Ankara 1941, s. 289-318.

- , *Topkapı Sarayı Müzesi Mühürler Seksiyonu Rehberi*, İstanbul 1959.
- WITTEK, P., «Notes sur la tughra Ottoman», *Byzantion*, XVIII Brüksel 1948, 311-334; XX (1950), 267-293.
- YAZIR, Mahmud, *Siyakat Yazısı*, Ankara 1941.
- , *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, İstanbul 1942.
- , *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Âleminde Kalem Güzeli* (Uğur Derman neşri), I-II, Ankara 1972-1974.

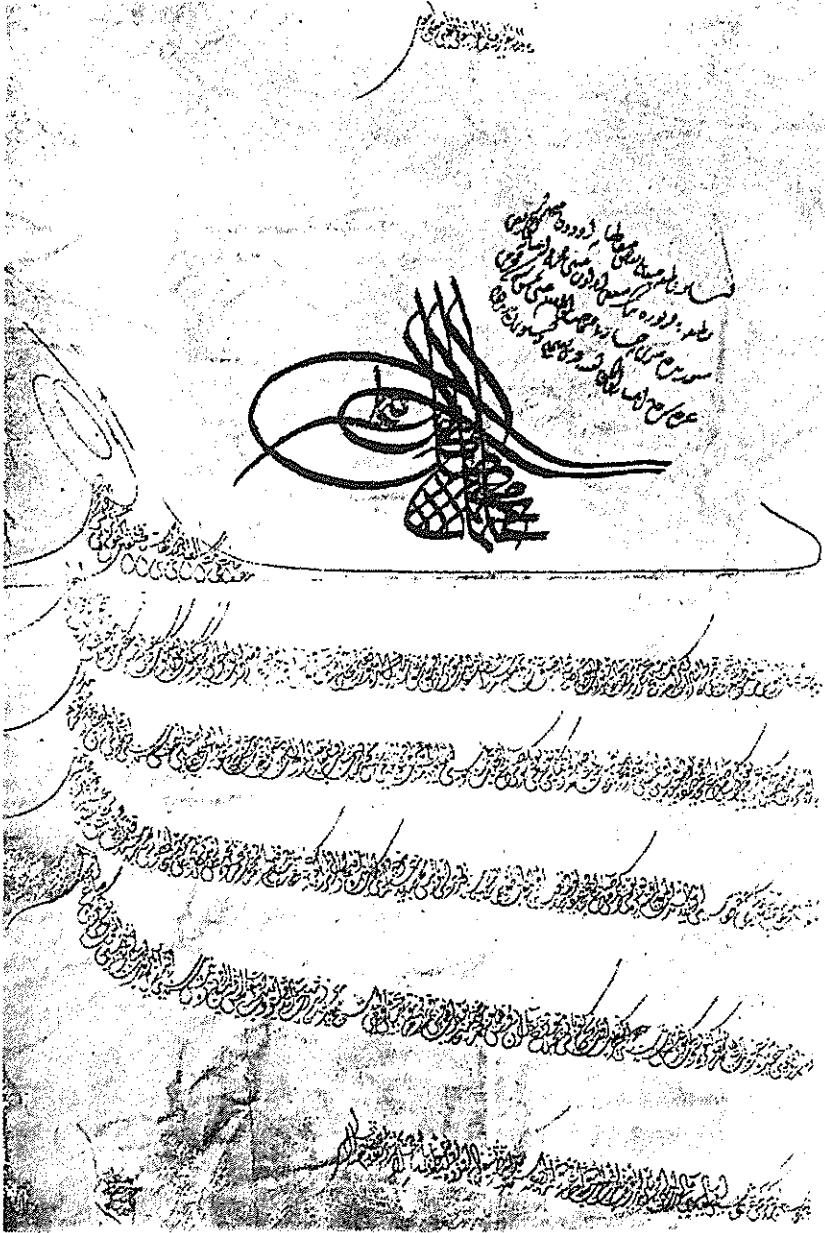

Yazı çeşitleri

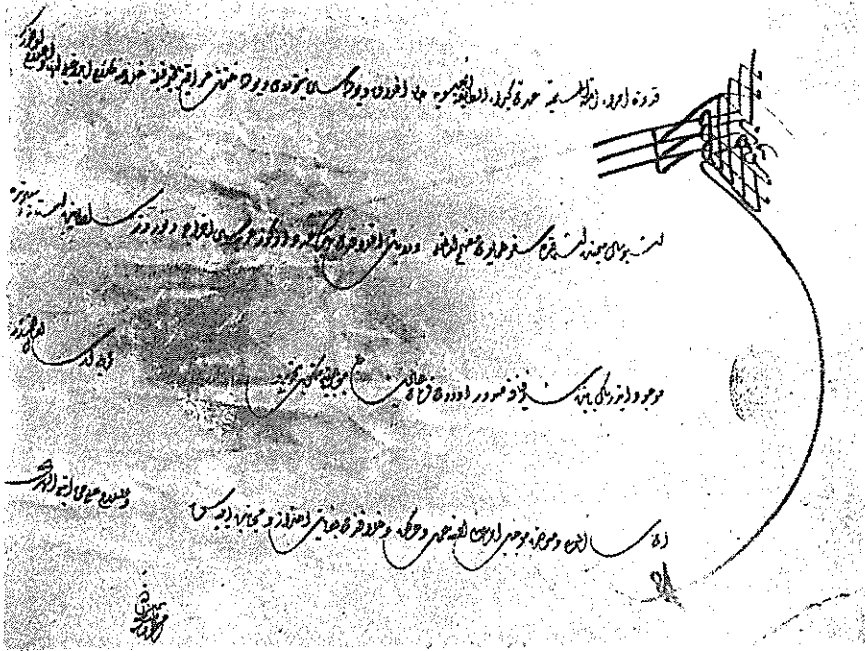
(Nesih, Celi-Divani, Talik, İcazet-Reyhani)

1005 tarihli ve III. Mehmed'in tuğrası olan zeâmet tevcihi ile ilgili bir ferman.

H. 1170 senesi Muharremi ibtidasından itibar edilmek üzere bir vazife (maaş) tevcihi. (Üzerinde III. Osman'ın tuğrası bulunmaktadır).

XVII. yüzyıl ortalarında Eflâk'den bin aded öküz arabası gönderilmesi hususundaki ferman mucibince vezir-i azam tarafından Eflâk voyvodası Nikola'ya gönderilen mektub. (Kenarında İbrahim Paşa'nın pençesi bulunmaktadır).

در مقام بیگانه زار و ساجده کرده اند از آنکه از حال بیگانه ای که در این راه است
 کسب کند و به این جهت بویس این کلمه از این راه حال آنکه در این راه است
 ادب این در دنیا قوتی که در این راه است و در این راه است و در این راه است
 از این راه است و در این راه است و در این راه است و در این راه است
 و قوه الهیه این حرف اولی این است و در این راه است و در این راه است
 ساینده و در این راه است و در این راه است و در این راه است
 و در این راه است و در این راه است و در این راه است و در این راه است
 در این راه است و در این راه است و در این راه است و در این راه است
 در این راه است و در این راه است و در این راه است و در این راه است
 در این راه است و در این راه است و در این راه است و در این راه است
 در این راه است و در این راه است و در این راه است و در این راه است

Hatvan reayasının bir talebi ile ilgili olarak Kadı'nın arzı.

۱۵۱۵ / ۱۲ / ۶
 وزیر معین
 سید لعل محمد
 علی پاشا
 کوز فواره
 امداد و معاونت
 رانج مکده که معاونت ایدیش
 سید فانی

Ali Paşa'ya gönderilen bir hüküm.

سکا کلاؤنٹش
 بیرون آؤلا و سکا کلاؤنٹش
 وارلا و سکا کلاؤنٹش
 ساروب کو تورا پانیا فانیس اربعہ دفعہ
 برضاس عدیفند
 وضع ارباب اسٹن
 قضاة عظام
 ۱۰۰۱/۱۶۰۲

شماره دوازدهم قیام ایامه یازدهم مکتوبه و سیزدهم

اولو لوقه که ایلامزاده روز کیز سیزدهم گذردن بزوم ایچیزون ناسیه دویون بون کلوب اولو لوقه دس
اکا ایلامز اولونان دوستلوق لطفلرین بزه عرض ایلدی مکتوبلر کوزدن دایم عینیه سئلوموز اولوب
شویله کوز تانج اولوق دیزا بو بزوم اولو لوقه و خرممیز ایچون اولوشلردن ایچیلر نوزدهم بزوم اولو لوقه
ایچون چق خرممیز اولوق اولوق کوز تانج اولوروز و بوجیه لنگولک ساعقلدن دایم ایوب نایب
فرخ اولوب الله تعالیه شکر ائدوک و اولو الله دن استیغنا ایلدوروز کوز دایم سبزی حیفط ایلک
ناکچه بزوم کولوروز دایم زیاده فرخ اوله و دینی بزوم سوز کولور دوست نوز اولوک
اکری یسغوروز بی جمع زمانه دایم ایچون دختلر چکوب شول امور و قصایه ایچون کوز بزوم و خیر له
مذکوره اولان کاهیلر اقصایه و اعلاهی پایا ایچو کوز یوس ما بوسله آرازده مانع اولمشلردن
و عیجان اولو لوقه ایله اولان امور ایچون دایم حق جلیل ائدو کیچون آن عایتده سوب عقال دایم
ای مشافعه این روز ایدی بیه شکر ساسیل اولوب اولو لوقه دایم عیق و خرممیز ایچون ذر کور
اولان اکری یسغوروز بی حیفط دایم کوز رسک ایچون اولوک کوز ایشو مکتوبه بوزار زودن
نوزدهم اولو لوقه دن کوز تانج اولوق کوز ایچون بزه ارسال ایلد سیز و اگر اولو لوقه دایم عیق
سئلوروز کوز اولوشنه کوز خیر له مذکور اولان پایا ایچو کوز یوس بزه عهد ایشو ایلدی
ای نمان ائکه بیکر ائکر ل مکتوبلر بزه ظاهر اولوب کوز بوزده واز دیر عیق کوز اولان اکری یسغوروز
قره ماللر کوز بری ائکه دیزا این روز کوز اولوک کوز بونک کوز بیه نصیب اوله کاهیلر آرازده
ای آراز آراز اوله کوز حریف امورده سغی خیر معیشت و دوستلوق ایچون اوله سیز اوله
بوزوم آرازده و کوز ائدو کوز بوز امر ساسیل اولو لوقه بزه دایم بونک کوز اولو لوقه بیه
عهد این روز کوز بیه قدیس قاید و آنلردن عیبری سیز اوله اولیا کوز و قدیس کوز اولوک
انسیان کوز خرممیز ایچون اولو لوقه عایتده چوق خرممیز و سکتی ایلر کوز خصوصاً
یشوع السیح دویون کوز بزه چوق بولور ایدی و عیجان شیری چق بولور ایدی
اکثر بزه حسن لنگولک اولوب کوز بزه بونک ایچون سیز کوز سکت ساسیل اولوک
بوزوم آرازده کوز بوز امر ساسیل ایلد بوز اکه اولو لوقه دایم عیق و اولو لوقه بیه
تالی کوز بوز سیدان اولوق بوز مکتوب کوز بوز اولوب بیه اوله ارسال اولدی و ماروز
شوق کوز بزه کوز بوز آرازده کوز بزه کوز بزه اولو لوقه خصوصاً کوز بوز ایچون ایلدی

۵
کتابخانه
مکتب
کتابخانه

کتابخانه
کتابخانه
کتابخانه

کتابخانه
کتابخانه
کتابخانه
کتابخانه
کتابخانه

کتابخانه
کتابخانه
کتابخانه

کتابخانه
کتابخانه
کتابخانه

کتابخانه
کتابخانه
کتابخانه

Gelibolu Hassa harç emniğini isteyen arızası üzerinde yapılan defterdarlık işlemleri (H. 1042 tarihli).

افقنا فی هذا سئل ان كنت تری لکن
 من الملکین قد سئل
 ۹۰
 ۲۱۳

پادشاه

حق بجانبه و تعالی حضرت لری شوکتو وغایتوا قدم
 حضرت نوبتک سبب آسائین حال
 عالم اولان مبارک وجود های نولین خطا سزاید و ب سرب سلطنت حسرت این لری کمال
 عمر ایله مغرب ایله آیین عرض حال نیند بود که بوقول لری شوکتو وغایتوا پادشاه ک
 مرکاب هایون کامیای نونده آمدگار قول لری اولضله مرآحم علیه شاهانه لری دن رجا
 و نیاز ایدر مکه صدقات علیه لری دن بوقول لری نه استانبول کمر و کندن قریحه های نولین
 هر مند و بر مراد بیور لری ایله مسرور ایله لر مدته العری دوام عمر د و لری دعا لری نه
 صرف ایله لم باقی امر و فرمان شوکتو وغایتوا قدم پادشاه حضرت نوبتک کدر
 سلطان
 الخ

Musâhib Mustafa Paşa'nın, İstanbul gümrüğünden kendisine bir tevcih yapılmasını isteyen, padişaha sunulmuş bir arzı.

دیه گویر و وف بدور، هار کجه ه کلور مطواه وهه تا با کتور نام
نکلر و بتولخ اوه شتی با نوس نام فینک ضهیر اوغنی کتینا و روح ماننک تو کتین
وار و نه مزبور با مرقه کجا بر بیکاره ووشه ب هلاک اوه کلن کیتیه آل تیشه و
نقل اولنر ف حکم کنی ضهیر ایله ووشه بر غوغ اولد غوغوز اولنر و اولن
بیته اولن کلن لکوز وار و نه مزبور بیله کی ده نه تم نو و وف ونه اولنر کج
کج کج اولنر رجه کج کج له مسج و عترج و للاف

صالح

مطواه

H. 1026 tarihinde, Hatvan'da cereyan eden bir süda boğulma olayı ile ilgili hüccet.

دولت عدلار عترت اولر بیر ههوز کتین ففوز لسه عله انار بره نهما و نیما ایا اوه و
مالک کتین کتین اولد و کتین ففوز لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه
لذول طانی بی بی کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه
بو ههوز لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه
ایچ دنانم لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه
ده خه و توفن لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه
مزبور کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه
لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه
ایچ دنانم لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه کتین لسه

Hatvan gehrindeki bir kiliseye Lüteran taifesinin müdahalesi üzerine bu şehir ahalisinin vaki şikayetleri ile ilgili bir belge. (XVII. yüzyıl).

سئل ابى القاسم عن اصحاب المال
والفصل للفقهاء في المال

ادخله في
صحة
سئل

في رعايا سندن اولوب قاره الانجيل اولان برطانيه دار الاسلام
توطن ايله كلري قريه داخلين قديم بنا اولنان كنيسته فتح حاقانين
بروضيا اديب ايبين باطلاري اوزيره موضع مرقوم اطفال كمر فريه
تعليم انجيز اديب فتح مرقومي قديم الرمانن بوجره ايله ابيد كاه
اتي ذابليوب خلفه اهل اعان قتلدن دني او امر قنده كلوب
كنيسته مزبوره قريه قوسك تحت و قمر قلند اولدو قمر و قمران
بيوش ايلكن بوزمانه جي رنجي زم سندن عدد اولوب قورظو
وجبه اعضاءن بر قوم به ايبين كتاب انجيلك عرف و نصيحتي
عتبه اولوب بمر الادبنا مردود و مطر و دير قبيله اولوب لتوريل
ديكله مشهور و قمر و فك طائفة مشركه چقه كلوب زور كنيسته جي
قراي و جي ر امر اسي بزه و ير مشرد بر الوين ضبط اديز و بوز
قريه د كنيسته دن اخواه شرعا قادر اولور لر بي سا
القول قادر اولما ز لم ابر شرف ايله قديم الرمانن

ضبط و تعرف ايليان طائفة
كنيسته ضبط ابلر غيري طائفة نوكن قطع
كسيه الحمر باسل تقضرينه نظر اولمز

ISBN: 975 - 7658 - 10-3